

83.3
Б 18

СОВЕТБЕК БАЙГАЗИЕВ

УЛУУ “МАНАС” ЭПОСУНУН
УЛУТТУК ЖАНА ДҮЙНӨЛҮК
МААНИСИ

Коомдук Манас академиясы жана Кыргыз билим берүү академиясынын Мамлекеттик тил жана лингводидактика лабораториясы басмага сунуш кылган

Рецензенттер:

Бектур Исаков – Кыргыз Республикасынын Эл мугалими
Абдыкерим Муратов – педагогика илимдеринин доктору

Советбек Байгазиев. Улуу “Манас” эпосунун Улуттук жана дүйнөлүк мааниси. – Б.: 2013 – 64 б.

ISBN 9967-20-315-3

Профессор Советбек Байгазиевдин бул эмгегинде дүйнөлүк улуу классика, көчмөн цивилизациянын керемет кенчи, улут сыймыгы “Манас” эпосунун улуттук жана жалпы адамзаттык мааниси кеңири масштаб менен каралып, ынанымдуу далилдердин негизинде ачылып берилген. Ошондой эле, өсүп келе жаткан мундарды тарбиялоо ишинин мазмундук негизине алына турган Кыргыз рухунун, Манас рухунун нарк-дөөлөттөрү жана өлкөбүздүн бүгүнкү педагогикалык стратегиясы жөнүндө сөз болот.

Б 4702300500-2012

ББК 82.3 (2 Ки)

ISBN 9967-20-315-3

© Байгазиев С., 2013

1-БӨЛҮМ УЛУУ “МАНАСТЫН” УЛУТТУК ЖАНА ДҮЙНӨЛҮК МААНИСИ

I

“Манас” - көлөмү жагынан гректердин атактуу “Илиадасы” менен “Одиссейинен” 20 эсеге, Индиянын даңктуу “Махабхаратасынан” эки жарым эсеге, “Шахнамеден” 5 эсеге чоң, жер жүзүнүн, эң зор дастаны, дүйнөлүк эпостордун “Хан-Теңир тоосу” жана эң бийик “Эверести.” “Манас” кыргыз элинин кылымдарды, доорлорду карыткан, “Тоо бузулуп сай болгон, сай козголуп тоо болгон, аты калып өзү жок, ар канча деңиз жоголгон” узак тарыхынын өзүнчө бир поэтикалык улуу “аэропанорамасы” сыяктуу. Калктын алмуस्ताктан берки өмүр-баянын ыр менен баян эткен кучак жеткис эпопея, ичине ааламды батырган поэзия храмы. Бул улуу көркөм казына бүтүндөй Азиянын географиясын, көз жеткис мейкиндерин, андагы түркүн этносторду, калайык-калктарды кучагына алуу менен бирге кыргыз элинин турмуш-тиричилигин, аң-сезимин, тилин, дилин, жан дүйнөсүн, этнопсихологиясын, эркиндик, көз карандысыздык үчүн жүргүзгөн каармандык, баатырдык күрөшүн, элдин жеңиштери менен трагедиясын, жакшылык күн, жаркын келечек үчүн каруусун казык, башын токмок кылган аракет-мээнетин, керемет кол-өнөрчүлүгүн, көркөм искусствосун, коомдук түзүлүшүн, экономикалык чарбачылыгын, согуштук-аскердик өнөрүн, спорт оюндарын, башка калктар менен болгон дипломатиялык байланыштарын, эл-аралык достук мамилелерин, демократиялык жөрөлгөлөрүн, укуктук-

мыйзамдык заң-эрежелерин, этикасы менен эстетикасын, каада-салттарын, диндик ишенимдерин, мифологиясын, философиясын, астрономиясы менен медицинасын, педагогикасын, илим-билим түшүнүктөрүн, Ала-Тоонун жаратылышын, анын флорасы менен фаунасын, улуттун патриоттук идеологиясын, бир сөз менен айтканда, ак калпак калктын бүтүндөй этнологиялык маданиятын ичине камтып турган өзүнчө бир кайталангыс укмуштуу энциклопедия. Бир жагынан караганда, "Манас" элдин турмуш -тарыхын чагылдырган эпос, экинчи жагынан караганда, ал эпос деген алкакка, аныктамага сыйбаган өзүнчө бир чалкыган турмуш деңизи, эч нерсеге окшобогон, сөздөн бүткөн универсалдуу феномен.

Дүйнөдө тендеши жок ыр океаны –"Манас" байыркы ак калпакчан, калктын ташкындаган таланттын ээси экенин, Ала-Тоо журтубуз поэзиянын мекени, оозунан ыр кумдай куюлуп, таруудай чубурган манасчылардай ыр пайгамбарларынын түнөгү экендигин кашкайта тастыктап турат.

II

"Манас" эпосубуз дүйнөлүк аренада көлөм жагынан гана бөтөнчөлөнбөстөн, ошону менен бирге өзүнүн түбү терең дайрадай орошон мазмуну, оболгон бийик ойлору, орчундуу идеялары, омоктуу философиялык нускалары, жалпы адамзаттык деңгээлдеги рухий-ыймандык дөөлөттөрү, гуманисттик кенчтери менен да өзгөчөлөнөт. Сюжеттик өзөгү кечээки жоокердик замандын баш-аягы түгөнбөгөн катаал кагылыш-кармаштарына, кандуу казаттарына, каардуу

окуяларына шыкалып турса да, "Манас" акылмандыкка чулганган эпос. Бириккен Улуттар Уюмунун Генералдык Ассамблеясы 1994-жылы 5-октябрда: "Манас" эпосунун Орто Азия чөлкөмүндөгү элдерди эзелки тарыхтан бери эле бириктирүүнүн жана байланыштыруунун турмуштук негизги түйүнү экендигин, эпос адамзаттын көптөгөн идеялары менен баалуулуктарын таркатууга шарт түзөөрүн, жалпы адамзаттык мурасты байытууга, эл аралык кызматташуу жана өз ара түшүнүшүү мамилесин чындоого кошо турган салымын эске алуу менен, 1995-жылды кыргыздын улуттук "Манас" эпосунун миң жылдыгы майрамдалчу жыл деп жарыялайт" – деп токтом чыгаргандыгын эске түшүрөлү. БУУнун Токтомунда "Манастын" мазмундук тереңдиги жана анын нарк-дөөлөттөрүнүн жалпы адамзаттык мааниси мына ушундайча баса белгиленген.

Дастандын жалпы адамзаттык мүнөздөгү идеялык кенчтеринин айрым бир аспектилерине токтоло өтүүнү кааласак, анда төмөнкүлөрдү белгилешибиз керек.

Белгилеп кете турган нерсе, "Манастын" рухий казынасынын дүйнөлүк улуу универсал идеялар менен ашташып тургандыгы. Дүйнөлүк акыл-эс тирмийип тиктеп, саргара ойлонуп отуруп тапкан универсал идеялардын бири – бул жарык дүйнөдөгү бардык нерселердин өз ара чырмалышкан байланышы, өз ара шартташкандыгы жана өз ара бири-бирине багынычтуулугу, дүйнөнүн бир дене сыяктуу бүтүндүгү, бирдиктүүлүгү жөнүндөгү философия. Биздин «Манасыбыздын» түпкүрүндө да ушундай фундаменталдык идея чөгүп жатат, ал идея эпосто активдүү аракетте турат. Элибизде тээ байыртадан:

«Тиричиликтин күчү-бирдикте», «Тирилик түбү-бирдик», «Бирдик болбой тирдик болбойт» деген өндүү акылман философиянын жашап келе жаткандыгы бекеринен эмес. “Эки эрдин достугу бир белди ашырат, эки элдин достугу миң белди ашырат” – деген ой да ушул даанышмандыктын уландысы. «Манас» эпосунун түндүгүн көтөрүп турган үлкөн идеялардын бири интернационализм, достук, биримдик идеясы дал ушундай концептуалдык дүйнө таанымдан агып чыгат. Манас баатырдын кыргызды гана эмес, түркүн уруулардын жана этносторду бириктирген “Кулаалы жыйып куш кылган, курама жыйып журт кылган” ишмердиги дал ушундай философияга негизделет. Манас дүйнөдөгү эң айкөл интернационалист каарман. Дегеле, «Манаста» адам тегине, улутуна, расасына карап эч качан бааланбайт. Манастын жандай көргөн кырк чоросунун ичинде ар түрдүү улуттардын өкүлдөрү: казак да, кыпчак да, монгол да, калмак да, кытай да бар. Эпостогу эр-азаматтардын достугу жана биримдиги биринчи иретте, чындык, калыстык, адилеттүүлүк, адамгерчилик, эл алдындагы ак кызмат, адал мээнет деген сыяктуу жалпы адамзаттык универсалдык улуу адеп-ахлак дөөлөттөрүнө негизденип турат. «Манастагы» Алманбет менен Манастын достугу жөнүндө да дал ушуну айтууга болот. Маселен, Алманбет баатыр Кытай мамлекетинин атуулу, ал чыгыштагы феодалдык деспотиянын шарттарында чындыкты, акыйкатты, адилеттүүлүктү издөөнүн ачуу драмасын жана трагедиясын баштан кечирген каарман. «Кайынды көрсөм конормун, кайышпай кайың көтөрсө, как ошо жерде болормун» - дейт Алманбет. Чындык, адилеттүүлүк кай жерде болсо, ал ошол жерде.

«Башымды желөр паана жок, баркымды билер даана жок» - деп арман кылган Алманбет, акыры издеген идеалын Манастын айкөл дүйнөсүнөн табат. Өз кезегинде «издеп тапсам канаке, телегейи тегизди, өзүмө тентуш эгизди», - деп ичинен тымызын Аккан досту көксөп жүргөн Манас, Алмамбеттен өзүнүн руханий эгизин көрүп, «алыскы ишти ойлогон, акылмандын бири экендигин» таанып, кучагын жайып кабыл алып, «кызыл найза желегим, кытайдан келген белегим» - деп аны менен ажырагыс дос болот.

Манас менен Алманбет көр тириликтин майда-баратынан, бытовизмден, этникалык, улуттук тосмолордон өйдө көтөрүлүп, акыл-ой маданиятынын өтө бийик чокуларына көкөлөп чыккан каармандар. Ошол рух чокусунан бири-бири менен жуурулушкан даанышман баатырлар. Манас менен Алманбеттин достугу дүйнө элдеринин өз ара диалогу, чындыкка, акыйкатка, алысты ойлогон акылман калыстыкка негизделген эл аралык ынтымагы жана достугу, биримдиги үчүн өзүнчө бир символ. Бир сөз менен айтканда, залкар «Манас» эпопеясынын дүйнөлүк мааниси, анын эч качан өлбөстүгү, улуулугу ООНдун Ассамблеясы жогоруда белгилегендей, бириктирүүнүн, байланыштыруунун, достоштуруунун философиясын тереңден насыяттап тургандыгында.

Калыстык, адилеттүүлүк, эл алдындагы парз (долг), абийир (совесть), жоопкерчилик, сөз менен иштин биримдиги, эмгекчилдик сыяктуу жалпы адамзаттык моралдык дөөлөттөрдү көтөрүп жүргөн Манас, Бакай, Алманбет, Каныкей сыяктуу каармандардын образдары кыргыз эпосунун универсалдык нравалык маанисин дагы да тастыктайт.

Ушул жерден «Манастагы» «Көкөтөйдүн ашынын» эл аралык философиясы жөнүндө да айтпай кетүүгө болбойт. Эпостун көрүнөө жаткан идеяларын гана эмес, көмүскө жаткан подтексттерин, тереңге катылган маанилик сырын, тымызын ишара кылынып, кыйытып айтылган нускаларын да окуп, чечмелей билүү зарыл.

«Көкөтөйдүн ашы» жер үстүндөгү калктардын эл аралык форумуна окшойт. Эпостун бул маанилүү бөлүгүн 1856-жылы Ысык-Көлдө биринчи болуп белгисиз жомокчунун оозунан жазып алган чыгыштын чыгаан уулу Чокан Валихановду урмат менен эскербей коё албайбыз.

Айтылуу бул ашка Бүткүл Орто Азиянын, Сибир, Алтай аймагынын түркүн калктары гана эмес, алыскы Орхондон, Монголиядан, Жапандын Сыймун аралынан, Кангайдан, Кытайдан, бер жагы Чыгыш Түркстандан, тиги жагы Индостандан, Оогандан, ары жагы Крым менен Урумдан эл чакырылат. Ашка «Ар жумушка дилгирген, алтымыш түрдүү тил билген», жайма көкүл жаш Айдар «булуттуу көктүн астынан, муундуу чөптүн үстүнөн» куштай учкан Мааникер күлүктү минип, чабармандык кылат. Каркырага «кара курттай кайнаган, кумурскадай жайнаган» түмөндөгөн түркүн калк чогулат. «Кытай журту бир түркүн, кыргыз журту бир түркүн, орус журту бир түркүн, ооган журту бир түркүн, калмак журту бир түркүн, казак журту бир түркүн» делет Манаста. Ашка үч жүз миң боз үй тигилет. Чыныгы эпикалык масштаб деп ушуну айтыш керек.

«Көкөтөйдүн ашында» «Жамбы атуу», «Ат чабыш», «Балбан күрөш», «Эр сайыш» сыяктуу спорт оюндары

ойнолот. Жамбы атууга жыйырмага жакын калктын көзгө атар мергендери катышат. Ат чабышта түркүн журттардын эки миң күлүгү жарышка салынат. Кыскасын айтканда, «Манастагы» «Көкөтөйдүн ашы» бүгүнкү замандагы дүйнөлүк олимпиаданы элестетип кетет, тагыраак айтканда, азыркы спорт оюндарынын эл аралык олимпиадасынын алгачкы прообразы өндүү. Дүйнөлүк олимпиаданын тунгуч өрнөгү эзелки кыргыз эпосунда берилген десек жаңылышпас элек.

Бирок, «Көкөтөйдүн ашынын» маани-маңызы жалгыз гана ушунда эмес. Иштин тереңдеги мааниси, тынымсыз кагылыш-кармаштар, кандуу уруштар өкүм сүргөн жоокердик доордо өз жерине түркүн тилдерде сүйлөгөн алыскы-жакынкы калайык-калктарды чогултуп, а түгүл жоолашып турган душманын да (калмак-кытай) мейманга чакырып, ак дасторкондун үстүндө мамилелешүүгө, баарлашууга реалдуу түрдө кадам таштаган, түпкүлүгүндө журттар ынтымагын көздөгөн ак калпак кыргыз элинин айкөл пейлинде жана гуманисттик умтулушунда жатат. Дагы айталы, азыркы эл аралык тынчтык жыйындарынын жана Ассамблеялардын башаты илгери эле кыргыз жергесинде түптөлгөн экен. «Көкөтөйдүн ашын» уюштурган кеңешчилердин акылман тобу «ала-тоодой эт болгон, ала көлдөй чык болгон» бул аш «акыр заман журтуна» чейин адамзат балдарына «санат-нуска» болуп калсын деген улуу мүдөөнү көздөшкөн. Чындыгында эле, «Манас» дастаны «Көкөтөйдүн ашы» аркылуу (анын айрым койнунда котур ташы бар меймандардын айынан чыр менен аяктаганына карабастан) жер үстүндөгү элдердин биригүүсүн, тынччылыктын кырдаалында алака-мамилеге өтүү глобалдык идеясын

тереңден канкуулап тургандыгы менен жалпы адамзат балдары үчүн табылгыс сабак жана баалуу нуска.

Ошондой эле, эпосуубуз ашта ар түркүн элдин тилинде жар чакырган жаш Айдардын жана «жетимиш түрлүү эл көргөн, жетимиш түрлүү тил билген» Ажыбайдын образдары аркылуу калк аралык карым-катнаштар үчүн көп тилдүүлүктүн зарылдыгы жөнүндөгү философияны астыртан нускалап, өзүнүн байыркылыгына карабай, бүгүнкү дүйнөлүк интеграциялык процесстердин шарттарындагы тилдик муктаждыктардын актуалдуу идеялары менен үн алышып тургандыгы менен да кымбат деп ойлойбуз.

Кыргыздын эпопеясынын достук алака-катыш, бириктиштик философиясы бүгүнкү күндө ак калпак журттун адамзаттын жалпы көчүнүн тутумундагы стабилдүү бакыбат жашоо-тирлигине бекем тирек болуп бере тургандыгын терең андап билүү биз үчүн парз. Дегеле, кыргыз элинин эпосто гана эмес, реалдуу тарыхтын өзүндө, да эл аралык байланыштарды стратегиялык орчун маселе катары эсептеп, төтөн Түштүк Сибирь, Саян –Алтай, Орто Азия, Борбордук Азия, Волга-Урал, Крым, Кавказ, Памир, Тибет, Чыгыш Түркстан, Араб, Иран элдери менен саясий жана этномаданий алака- катышта жашагандыгы чындык. Байыркы Энесайдагы кыргыз журтунун чет өлкөлөрдөгү элчиси Эрен Улугка арналган таш эстелик Сибирдин «Алтын-Көл» аттуу аймагына биздин эранын VIII кылымында тургузулган. «Эр достугу - эгиз, эл достугу-деңиз», «Айрылган эл – азаар, кошулган эл – озоор», «Досу көптү жоо албайт, акылы көптү доо албайт» аттуу макалдар кыргыздардын эл аралык алака-катыш практикасынан жаралып жарыкка келген го.

Бүгүн болсо дүйнө таанылгыстай болуп өзгөрүүдө. Дүйнө көйгөйүнө айланган демографиялык "жарылуу", жер ресурстарынын азайып баратышы, экономикалык проблемалардын глобалдашуусу, ядролук согуштун коркунучу, экологиялык кыямат, эл аралык терроризм, жер бетиндеги жашоону сактап калуунун зарылдыгы калктардын, мамлекеттердин бириктишүүсүн, өз ара кол кармашкан союзун, дүйнөнү бир бүтүн нерсе катары карай билүүнү, жер планетасынан башка жер жок экендигин, бүт адамзат бир кемеде бараткандыгын терең түшүнүүнү ар бир улуттун алдына курч коюп жатат. Бүгүнкү күндөгү жаңы планетардык ойлом улуттук мүдөөлөрдү жалпы адамзаттын максат - кызыкчылыктары менен тогоштуруп акыл жүгүртө билүүнү талап этет. Азыркы учур улуттук алкакка камалып, обочолонуп жашоонун заманы эмес. «Бөлүнгөндү бөрү жейт», «Жалгыз дарак токой болбойт, жалгыз таруу ботко болбойт», «Жалгыз аттын чаңы чыкпайт, чаңы чыкса да даңкы чыкпайт» деп кыргыз акылмандыгы бекеринен эскерткен эмес. Бүгүнкү эл аралык турмуш диалогдун, толеранттуулуктун, консенсустун, акыл-эстүү компромисстин, кызматташтыктын, «товарга товар берген» (Нурмолдо) алгоолошуулардын жана тилектештиктин ийкемдүү дипломатиясына муктаж болуп отурат. Мына ушундай кырдаалда эл аралык мамилелерде диалог саясатын жүргүзүү, алыскы - жакынкы өлкөлөр менен өз ара пайдалуу жана тең укуктуу шарттарда активдүү алака-катышка өтүү, үзөңгүлөш коңшулуктун, тынчтыктын, достуктун, интернационализмдин философиясын тутунуп жашоо – Кыргызстандын коопсуздугунун жана

стабилдүүлүгүнүн булагы болмокчу. Илгертен Азия менен Европанын ортосундагы көпүрө болуп келген Улуу Жибек Жолунун бүгүнкү дипломатиясы жана «Манастын» достук идеологиясы азыркы өзгөргөн дүйнөнүн татаал геосаясий кырдаалында улуттук көчтү жүгүн оодурбай, кырсыктуу бороон-чапкынга кабылтпай, кыялардан тайгылтпай, жакшылыктын түз жолу менен бакыбат келечекке алып барууга жол көрсөткөн маяк.

IV

«Манас» эпосунун дүйнөлүк маанисинин дагы бир жагы мында турат. Кеп кыргыз эпосунун жалпы адамзат балдарына эң орчундуу сабак айткан улуу трагедия экендигинде. Ушул жагынан караганда, кыргыз кинорежиссеру, маркум Мелис Убукеевдин «Манас» өз доорунун трагедиясы, өзүнүн сырткы структуралык түзүлүшү, ички мазмуну боюнча «Манас» эпосу эң бийик адабий жанрга, тагыраак айтканда, трагедияга кирет» (Алатоо, №1, 1995, 136-бет) деген сөзү нагыз чындык деп айтпай коё албайбыз. Кытай илимпозу Лаң Йин да «Манас» эпосун бийик трагедия, трагедиялык чыгарма деп аныктап, мындай терең мазмундагы трагедиялык бийиктик дүйнөдөгү башка эпостордо чанда кездешерин белгилеп, «Манастын» өлбөй-өчпөй эл жүрөгүн толкундатып келе жатышынын тамыры ошол улуу трагедиялык мазмунда жатат деген жыйынтык чыгарат. (Караңыз: Кыргыздар, IV том, 230-бет). Маселен, эпостогу айыгышкан кагылышууларга жана күчтүү драматизмге шыкалган «Чоң Казатты» алалы. Чынында эле жеңишке убактылуу ээ болгону менен

кыргыздын кытайга Чоң Казаты Манастын аскери жана баатыр чоролору үчүн да, Манастын өзү үчүн да, эли үчүн да акыры келип катастрофа менен аяктады. Манас нагыз трагикалык каарман. Эл-жерди коргоонун, жеңишке жетишүүнүн, жоолашкан калктардын ортосунда тынчтыкты орнотуунун зарылдыгы жөнүндөгү эр Манастын патриоттук, гуманисттик идеалдары менен ал идеал-тилектерди тынымсыз согуштардын доору болуп эсептелген жоокерчилик заманда ишке ашыруунун кыйынчылыгынын ортосундагы чечилгис карама-каршылык кайгылуу финалга-баатырдын өлүмүнө алып келди. Манастын образынын трагедиялуулугу ушунда. Бирок Манас баатырдын трагедиялык өлүмү бизде үмүтү өчкөн, түндүгү түшкөн пессимизмди жана туюкка капталган айласыздыкты жаратпайт. Чыгарманын трагедиялуулугунун күчү бизде элдин жаркын келечегинин келээрине ишенүүнү, калктын күч-кубатынын, үмүтүнүн соолбостугуна ынанымды пайда кылып, оптимисттик сезимди жараткандыгында. «Эпос ушундай финалына, жыйынтыгына карабастан, бийик гуманизм идеясын бекемдеген, адамды сүйүү, адамды баалоо, коом турмушунун эң бийик ыймандык нормасы экенин бекемдеген дүйнөлүк гениалдуу эпостун катарына кирет» (Ч.Айтматов).

«Чоң Казат» трагедиясы согуш-бул антигумандуу нерсе, ал калктардын ортосундагы тынчтыкты орнотуунун жолу эмес, элдердин ортосундагы мамилелерди тынчтык жолу менен жөнгө салуунун артыкчылыктуюлуугу жөнүндөгү даанышман логиканы астыртан адамзатка ишаралап турат. «Манастын» мындай залкар, глобалдуу идеясы бүгүнкү күндөгү

цивилизациялардын, маданияттардын диалогу туурасындагы саясий философия менен үндөшүп тургандыгы менен кымбат жана баалуу. Мына ушинтип, «Манас» өзүнүн көтөрүп жүргөн философиясынын терендиги жагынан дүйнөлүк адабий классиканын бийиктигиндеги улуу трагедиялык дастан.

«Манас» эпосунун түпкү теренинде жаткан согуштун жамандыгына каршы концепция «Акылдын кенчи Манаста» деп ырдаган атактуу кыргыз акыны Нурмолдонун чыгармачылыгында улантылгандыгын көрөбүз. Бул тирүүлүктө мыйзам ушундай: **«Таш аласың – таш урсаң, жаш аласың, жаш берсең, кыш берсең, кыш аларсың, ыш берсең, ышын аларсың»**, – деп насыяттайт Нурмолдо. Найза, кылыч керек эмес, дейт Нурмолдо, мунун аркасынан кийинки тукумуң азап тартып калат, иштин эң жакшысы бул – бөлөктөргө ырайымдуу, ак пейил, адал ниетте болуу. Ошондо «ыракатка канасың». Элдер арасындагы ошондой ак ниет мамилени бекемдей турган нерсе бул – тынччылык, бейпилчилик шарттагы соода. **«Андан көрө соода кыл, товарга товар аласың»** дейт философ акын. Нурмолдо мына ушундай товарга товар алган мамиле бөлөк дүйнө менен болгон алаканын мыйзамы болууга тийиш деген ишенимге бекиген. Ошондо зордук өзүнүн ордун жакшылыкка бошотуп берет. Манастын урпагынын жалпы адамзаттык маанидеги үлкөн идеясы ушундай.

V

Эгерде эпостун улуттук маанисине келсек, эл турмушунун энциклопедиясы - «Манаста» эмне ыйык,

эмне улук, эң бийик асыл дөөлөт эмине? деген суроо туулат.

«Манастын» эң ыйык идея, дөөлөтү – Ата Журттун азаттыгы, эркиндиги, көз карандысыздыгы философиясы («Алты сан аман турганда, ыйык кыргыз жеримди, душмандын буту баскыча, асыл кыргыз элимди, тебелетип бөтөнгө, кор кылып карап жаткыча, туулбай туна чөгөйүн, тирүү жүрбөй өлөйүн!» – Манас баатырдын антынан). «Манаста» дагы эмне ыйык? Улут биримдиги, калайык журттун бекем баш кошкондугу, бөлүнбөстүгү - ыйык дөөлөт («Кулалы жыйып куш кылдым, курама жыйып журт кылдым» - Манас, «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп бөлөк элге кеп кетет» - Бакай, «Өлсөк бир чункурда, тирүү болсок бир дөбөдө бололу» - Акбалта). «Манаста» эмне улук? Ата Журт үчүн, эл үчүн кара жанын карч урган, каруусун казык, башын токмок кылган мекенчилдик, керек болсо кайран жанды курман чалуу идеясы улук («Калкым кыргыз сен үчүн, курман болуп кетейин» - Манас). Мекендин, бир боор журттун көйгөйүн ойлоп толгонгон, Ата конуштун тагдыры деп асанкайгыланган атуулдук күжүрмөн рух, жалындаган жарандык жигер-демилге улук («Үзүлгөндү улайлы, чачылганды жыйнайлы, жоголгон жокту табалы, журт айласын кылалы» - Кошой). Элдин ар намысын ойлогон, өзүнүн беделин жерге түшүрбөгөн жигиттин, уулдун, эрдин намыскөйлүгү улук («Жоого намыс бергиче, ажалым жетсе өлөйүн» - Манас, «Калкы тыргоот, манжууга кантип сурак беребиз, кол куушуруп, баш ийбей, койгулашып өлөбүз» - Акбалта. Элдин намысы деп сексендеги Кошойдун Жолой менен күрөшкө чыгышын эске түшүрөлү).

«Манаста» мекендин чегин күн-түн күзөтүү, эл-жерин сак-сактап кайтаруу, мамлекеттүүлүктү коргоо жана чындоо идеясы ыйык («Артыкча башым барында, айлымды кантип берейин» - Акбалта. «Кыргыздын жерин жердөөнү, Алооке сага ким койду, атамдын жерин жердөөнү, ант ургур сага ким койду?» - Манас. «Элинди түгөл башкарып, өз алдынча болгондо, кыркында кыргыз элине, кызыккан жандар дагы бар, кысталактын баары бар, ошого моюн бербеске, ок өтпөгөн тон камда, ок жетпеген ат камда» - Кошойдун Манаска кеңеши). «Манаста» бакубат жашоо үчүн күн тынымын билбеген, түн уйкусун көрбөгөн, ак эмгек, адал мээнет ыйык («Эмгек кыл, балдар, эмгек кыл, акынды эмгек кайырат, арыганын семирет, ачкан курсак тоюнат, алтындын кенин казалы, кетмендеп жерди оёлу» - Акбалта. Бала Манастын койчу Ошпурдун колунда тарбияланышын эске салалы). Жетимиш түрлүү тил билүү өнөрү – дөөлөт (Жетимиш түрлүү эл көргөн, жетимиш түрлүү тил билген Ажыбайдын өнөрү). Ала-Тоого болгон ашып-ташкан сүйүү - кымбат кенч («Жер соорусу турбайбы, жердеген адам тунбайбы, береке экен, бел экен, пенде көрчү жер экен, жердеген адам бай болор, түгөнбөс ырыс кен экен» - Манас). Кылымдарды аралап, илгертен келаткан ата-баба салты ыйык («Көкөтөйдүн ашы» жана андагы элдик каада-салттар жана спорттук оюндар). Караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан көрөгөчтүк, акылмандык улук (Бакай). Коллективисттик адеп-ахлак, жан дүйнөнүн рухий сулуулугу жана марттыгы, меймандостук, чынчылдык, мекенчилдик ж.б.у.с. адамдык асылзат наркнасил улук (Каныкей, Чыйырды, Айчүрөк, Алманбет, Чубак, Сыргак, Бакай, Кошой, Манас).

«Манас» эпосунда «өзөктөн чыккан өрткө, өздөн чыккан жатка» (абыке-көбөшчүлүк, көзкаманчылык) каршы иммунитет жана антимаңкурттук рух күчтүү. “Улуу “Манас” тукумдарды, урпактарды «абыке-көбөшчүлүктөн», маңкуртчулуктан, «көзкаманчылыктан» сак болууга астыртан үндөп, жарандарда тарыхый эстутумду түптөөнүн, ага мекенчилдиктин рухун сиңирүүнүн зарылдыгын каңкуулап турат. Биз ушуну эске түйүшүбүз керек.

Этностун ички өзөгүн тепчип өткөн, ичтен чыңап, чыйралтып турган дал ушул өйдөкүдөй ыйык идея-абсолюттары, руханий тиректери бар болгондугу үчүн кыргыз калкы эзелтен бери карай эл болуп жашап, тарыхтын кыйын-кезең бороон-чапкындарына алдырбай сакталып, бүгүнкү күнгө аман-эсен жетип, эгемендүүлүккө ээ болуп отурат. Ушул наркдөөлөттөрдүн бардыгын чогултуп туруп, биз МАНАС РУХУ дейбиз. Кылымдарды аралап “белес-белден бороондоп, беш удургуп” өтүп, Манас руху улутту аман-эсен сактаган.

Ушул жерден МАНАС РУХУНУН бир дөөлөтүнө мисалдап токтоло өтөлү. Жогоруда “Манаста” күн тынымын билбеген, түн уйкусун көрбөгөн, ак эмгектин, адал мээнеттин ыйыктыгы, улуктугу тууралуу айтылып өттү. Учурунда ырдап гана эмес, күпүлдөп Манасты да айта жүргөн улуу Жеңижок акыныбыздын “Адал эмгек-динибиз, жаралган адам эмгектен” – деген терең айтылган сөзү бар. Ырасында эле, адал эмгек-мээнеттин сыяктуу туу туткан менталитет калайык - калкыбызды сактаган түптүү факторлордон болгондугун эпосуздун сюжеттик фактурасы тастыктап берип отурат.Кеп мында.

Кытайдын Алооке ханынын кыргызга салган кыргынынын айынан “колу артына байланып, кой ордуна айдалып” алыскы Алтайга сүрүлүп келип, ач-жылаңач, муң-кайгыга батып, карып болуп, не кыларын билбей, айласы куруп турган элге кайрылып, Акбалта: **“Медер кылып жүрүүчү, белгилүү кыргыз элин жок, керүүгө тиккен багың жок, керсейип жүрөр чагын жок, талаага тиккен багың жок, дардайып жатар чагың жок, эмгек кыл балдар, эмгек кыл, акынды эмгек кайырат, арыганың семирет, ачкан курсак тоюнат, алтындын кенин казалы, кетмендеп жерди оёлу, жан аябай турушуп, аябай жанды багалы, кар жер менен урушуп”**- деп жалындуу чакырык таштап, арып-азган боордошторунун аман калышын дыйканчылык кылуудан көрүп, көпчүлүктү артынан ээрчитип, аларды өлбөй тирүү калуу өздөрүнүн колунда экендигине ишендирип, **“кара жер менен урушууну”** (дыйканчылык ишин) чечкиндүү түрдө уюштурат.

Бир сөз менен айтканда, кыргыздар түн уйкусун, күн тынымын билбей, өмүр же өлүм деп “төбөсү менен жер казган” өжөр эмгек-мээнеттин натыйжасында акыры Алтайда экономикалык жактан бутуна турушуп, өздөрүн өздөрү сактап калууга жетишишет. Алтайдагы кыргыздардын өжөр эмгегинин натыйжасы Ала-Тоо мекенинен ажыраган калк үчүн кандай экономикалык-саясий мааниге ээ болгондугу жөнүндө манастануучу, Кыргызстандын Эл мугалими Бектур Исаков төмөндөгүдөй корутунду чыгарган:

1. Мунун өзү Алтай аймагындагы кара калмак, манжуу журтка тең ата болуп жашай алат дегендик. 2. кырк үйлүү журт чогуу-чаран жашап, тилин, салт-санаасын, ырым-жырымын өз алдынча жүргүзө алат

дегендик. 3. башка эл-журт менен алыш-бериш, ар кандай мамиле жүргүзүүгө кудурети жетет дегендик. 4. бир топ кыйынчылыктарды материалдык байлыктын күчү менен жеңип кете алат дегендик. 5. күндөлүк турмушу үчүн гана эмес, келечектеги укум-тукум үчүн кам көрө алууга мүмкүнчүлүгү бар дегендик. Демек, кыргыздар акыл, ал аркылуу адал мээнет менен байлык топтоонун аркасында кара калмак, манжуу журтка сиңип кетпей, өзүнүн улуттук ажарын, табигый түр өзгөчөлүктөрүн сактап калышкан» (Б.Исаков. Кыргыздар элдигин кантип сактап калган? – Бишкек, «Учкун», 2006, 16-17-беттер).

Алтайдагы кыргыздардын эрдиги, тагдыр кылдын кырында кылтылдап турганда, кыяматтуу кыйын-кезеңден, оор кризистен кантип чыкканы бүгүнкү эгемендүү кыргыздардын жетекчилерине жана жакырчылыктан жабыркаган элибизге орчундуу сабак. Бүгүн да биздин тагдырыбыз өзүбүздүн колубузда. Кыргыз журтчулугун, мамлекетин бүгүн четтен келген гуманитардык жардамдар жана гранттар эмес, дале болсо өзүбүздүн улуу мурасыбыз “Манастагы” эмгектин культу, иштермандыктын идеологиясы сактамакчы дегибиз бар. “Манаста” кыргыз жери – Ала-Тоо **“береке экен, бел экен, пенде көрчү жер экен, жердеген адам бай болор, түгөнбөс ырыс-кен экен”**, - деп мүнөздөлөт. Эпосубуздун көркөмдүк-образдык логикасынан ушул жерди барктап-баалап, кадырына жетип, чекеден тер агызган ак эмгек менен өйдөтөгү Алтайга ооп барган кыргыздарчылап Ала-Тоодо “төбөсү менен жер казып” түйшүктөнсө, адам ырыс-кешикке, түгөнбөс береке-байлыкка ээ болмок деген идея чыгып турат. А азыр эгемендүүлүктүн учурунда болсо, минтүүнүн ордуна

“жер соорусу турбайбы, жердеген адам тунбайбы” делген берекелүү асыл жерибизди таштап, оңой табылчу оокат издеп, бакытты башка жактан табам деп, чоочун өлкөлөргө койдой чубуруп кетип жатышкан кыргыз жарандарынын жосуну кандай өкүнүчтүү жана кайгылуу. Бак-таалайга жана түбөлүктүү келечекке дарбаза ачкан эмгек идеологиясын бөлөк жактардан эмес, өз очок-коломтобуз – “Манастан” издесекчи.

“Манастан” көз алдыдан тизмектелип өткөн жогорудагы улуттук маанидеги идея-дөөлөттөрү, кенен караганда, улуттук да, ошону менен бирге жалпы адамзаттык да мааниге эгедер десек болот. Манас руху жер үстүндөгү ар бир калктын казынасындагы ардакталган нарк –кенчтерге окшош. Ошол үчүн ал башкаларга чоочун эмес. Ушул мааниде алганда, Чынгыз Айтматовдун төмөнкү оюн эске түшүрүү орундуу: “Эпостун эң негизги идеясы, анын бүткүл “кан тамырын” аралап өткөн идея адамзаттын жаралышынан бери адамды аздырып-тоздуруп, кубантып-сүйүнтүп, издентип, улам алдыңкы максаттарга умтултуп, адам чаалыгып, чарчап баратканда ага канат байлап, күч берип, дем берип келген өлбөс, карыбас идея. Эпостун бүткүл көркөмдүк түзүлүшү, пафосу эң негизги бир идеяны баштан-аяк улап, өөрчүтүп-өнүктүрүп отурат, ал эркиндик идеясы, көз каранды эместиктин идеясы. “Манас” эпосунун өлбөс-өчпөстүгү, түбөлүктүүлүгү, дүйнөлүк баа жеткис маданий эстеликтердин катарынан орун алышы да, дал ушул идеялык-эстетикалык касиетине байланыштуу”. (Ч.Айтматов. “Манас – байыркы кыргыз рухунун туу чокусу”).

VI

“Манас” эпосунун поэзия катары, адабият катары, көркөм сөз өнөрү катары дагы бир касиетин жана өзгөчөлүгүн белгилебей өтүүгө болбос. Бул касиет-өзгөчөлүк, бул артыкчылык “Манастан” жергиликтүү аймактын чегинен алып чыгып, дүйнөлүк адабияттын нагыз көркөм шедевринин даражасына көкөлөтүп чыгараарын айталы. Дегеле, “Манас” өзүнүн көркөм формасы жагынан көз жеткис, кол жеткис эң бийик чокуга өркүндөп чыккан чыгарма. Курчап турган дүйнөнү, көрүнүштөрдү, предметтерди, татаал рухий кубулуштарды чагылтуудагы кыргыз тилинин бай көркөмдүк мүмкүнчүлүгүн, керемет жөндөмүн, сыйкырдуу күчүн, эң ийкемдүү образдык кудуретин дал ушул «Манастан» ачык-айкын көрөбүз. Маселен, айрым бир мүнөздүү фактыларды эле көз алдыга тарта өтөлү. Төмөнкү көркөм портретти окуйлу:

Алтын менен күмүштүн,
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Асман менен жериңдин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүндүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй.
Алды калың кара жер,
Жерлигинен түткөндөй.
Ай алдында дайранын,
Толкунунан бүткөндөй.
Абадагы булуттун,
Салкынынан бүткөндөй.
Асмандагы ай күндүн,
Жаркынынан бүткөндөй.

Караңызчы, бул жерде айкөл Манастын рухий сын-сыпаты, мүнөзү, сапат-касиети кандай гана кылдат боектор, кандай укмуштуу чебер сөз аспаптары жана ой гүлдөрү менен берилген. Саптардагы “бүткөндөй” деген поэтикалык рефрендер кайталанып жатса да, кайталангандыгы билинбейт. Ал эми саптардын баш жактарынан орун алган анафоралык уйкаштыктар бири-бири менен аллитерациялык үндөштүктү түзүп, ырдын көркөм тулкусуна ыргактуулукту жана гармонияны берип турат. Муну өзүнчө бир кайталангыс, теңдешсиз эпикалык портрет десек жаңылышпайбыз. Ал эми төмөндөгү “сакадай бою сары алтын”, кыска жана нуска-чыныгы зергердин өнөрүнөн бүткөн көркөм буюмдун элесиндей сөз сүрөттөрүн көргөндө, “Манастын” көркөмдүк – образдык кудуретине дагы бир жолу таң калбай коё албайбыз. Мисалы, кырктын башы Кыргыз чалдын Манастын Көзкамандар тарабынан уулангандыгын капыстан угуп, кайгы-күйүттөн, өкүнүчтөн ичи өрттөнүп, кырк чорого кыйкырып турган учурун көрүнүз: **“Айкырыгы таш жарып, бакырыгы баш жарып, мурутун булкуп ыргытып, сакалын жулкуп ыргытып”**. Бул саптар каармандын жандүйнөсүндө жүрүп жаткан “буркан-шарканды” анын сырткы кыймыл-аракетин сүрөттөө аркылуу ташка тамга баскандай кандай таасын жеткирип жатат. Кыргызчал ошол ирмемдеги бүткүл психологиясы менен көз алдыбызга келип отурат. Же болбосо, Манастын кылычынын сүрөттөлүшүн көрүп көрөлү: **“Түн ичинде суурусса, өрт өндөнүп кызарган, шиберге койсо өрт кеткен, шилтегени мүрт кеткен”**. Караңыз, **«Шиберге койсо өрт кеткен»**... Манастын кылычынын курчтугун угуучуга жеткизиш үчүн манасчы эмне деген кереметтүү

образдык туюнтманы тапкан. Бул эмне деген чеберчилик, не деген сөз зергерчилиги. Мындай чеберчиликтин чегине чыккан кыргыз манасчысы менен дүйнөлүк Шекспирлер жана Пушкиндер атаандашып көрүшсүнчү дээр элек.

Кыскасы, сөздөн токулган жогорудагыдай ажайып бейнелер, сөз «саймалары», керемет сүрөттөр, сыпаттамалар, көз жоосун алган көркөм шөкөттөөлөр, куюлушкан ыр курулмалары, ошондой оозду ачырган образдуу туюнтмалар «Манас» эпосунун сюжетин башынан аягына чейин ширеп калган. Бул өңдүү көркөмдүк кооздук, поэтикалык сулуулук, образдуу форма «Манас» изилдөөчүлөрдүн дээрлик көпчүлүгү бир ооздон белгилегендей, бири-биринин салтын кылымдан кылымга улаган жүздөгөн, миңдеген манасчылардын, жомокчулардын коллективдүү эмгегинен жана талантынан жаралган. Бир сөз менен айтканда, мындай кооздук кыргыз элинин поэтикалык генийинен бүткөн. «Манас» өзүнүн көркөмдүүлүгү, образдуу туюнтуу билүү өнөрү жагынан, дагы айталы, дүйнөлүк адабияттын эң бийик өрнөктөрүнүн бири. Кылымдарды карыткан кыргыз эпосу, Борбордук Азиянын, КМШнын акындары, жалпы эле дүйнөнүн калемгерлери үчүн (эгер кыргыз тилин терең үйрөнүшсө) өзүнчө бир көркөм сөз мектеби болмок десек жаңылышпас элек. Ушул мааниде Ч.Айтматовдун төмөнкү сөзү акыйкат: «Манас» эпосу сөз өнөрүнүн эң бийик, эң таза үлгүлөрүнө жатарын айтпай коё албайм» (Ч.Айтматов. «Манас» байыркы кыргыз рухунун туу чокусу).

VII

Жогоруда дастандын сюжетинин өзөгүнө уюган ыйык, улук дөөлөттөр кыргыз элинин руханий-патриоттук идеологиясы болуп келген. Андай болсо жазуу-сызуусу жок, басмасы, китеби, театры жок кечөөкү заманда ал идеологияны калайык-калкка кантип, кимдер жеткирген деген суроо туулат. Эпостун руханий асыл кенчтери кандай механизм аркылуу эл-журтка өтүп турган. Туура, бир кайталангыс укмуштуу механизм болгон. Ал механизм- манасчынын өнөрү.

Манасчылык өнөр Ташым Байжиев менен Зияш Бектенов 1949-жылы жарык көргөн “Кыргыз адабияты” окуу китебинде жазышкандай, “Ондогон кылымдар бою кыргыз элинин таалим-тарбия ала турган адабияты да, көрүп көңүл ача турган театры да, музыкасы да болгон”. Манастын кыргыз баласынын каны-жаны менен жуурулушуп, психологиясына сиңип, ишенимине кирип, ички тирегине айланып, кыргыздын касиеттүү колдоочусу катары күчкө ээ болуп жатышында манасчынын кызматы, ролу эбегейсиз жана эч нерсе менен алмаштыргыс, салыштыргыс жана кайталангыс.

Маселен, акындардын булбулу Арстанбек XIX кылымда атактуу алп манасчы Келдибектин эл алдында манасты «Кара тору түспөлү, кыпкызыл болуп чыңалып, арча отундай чок болуп, түндүк бою түйүлүп, кереге бою керилип, коргошундай былкылдап, кор кызындай жылтылдап, он эки мүчө шалкылдап, бүт денеси балкылдап, он манчасы калтылдап» аткаргандыгын өз көзү менен көргөндүгүн ыр менен эскерип калтырган. Келдибек мына ушундай актёрлук керемет чеберчилик менен манас айтканда, Арстанбектин күбөлөгөнү боюнча

тыштан «ат дүбүртү угулуп, шамал жүрүп, чагылган учуп чартылдап, кереге-уук карчылдап, үзүктөрү желпилдеп, түндүк жабуу салпылдап» өзүнчө бир жомоктогудай атмосфера түзүлүп, чындыктын иллюзиясы жаралып, отурган элдин оозу ачылып, эпостун окуяларына кандайча аралашып, каармандар менен кандайча жуурулушуп кетишкендигин сезбей да калышкан.

Ал эми XX кылымдын Гомери деп аталган Саякбай Каралаев «Манасты» капчыгайдагы таштан ташка урунуп чамынып агып жаткан тоо суусундай күрпүлдөп, шаркыратмадай шаркырап агып, бирде бороондой боздоп, шамалдай ышкырып, бирде түзгө түшүп аккан суудай жайлап, кайрадан буркан-шаркан түшүп, бүткүл денеси солкулдап, кан-тамырларында «кыян» жүрүп, сыйкырчы немедей каармандардын дал өзүнө айланып, алардын көзү менен ыйлап, жүрөгү менен күлүп, кайрадан бүркөлүп, каарданып Үргөнчтүн суусундай өркөчтөнүп, ташкындап, көбүрүп-жабырып аткаргандыгы жалпы калайыкка белгилүү. Бир чоң жыйында Саякбайдын ушинтип Манас айтканын көрүп, орус академиги Козин толкундануу менен мындай деген: «Мен көп элдин жомокчу, ырчылары, артисттеринин эпос аткарганын уккамын. Бирок Каралаев сыяктуу укмуштуудай таланттуу аткаруучуну көргөн эмесмин. Мунун азыркы аткарган «Манасына» тил билбесек да түшүнүп катуу таасирлендик» (Саякбай Каралаев. – Китепте: Бектенов З. Замандаштарым жөнүндө эскерүү. – Бишкек, “Плюс” басмасы, 1996. – 281-бет). Тил билбеген адамдын «Манасты» түшүнүп жаткан себеби, Саякбайдын айтуусунда эпостун мазмуну анын сөзүндө гана эмес, манасчынын обонунда, интонациясында,

эмоциясында, көз жашында, миң кубулган үнүндө, миң өзгөрүлгөн өнүндө, кылдат кыймылында, мимикасында, пластикасында жашап атат. Ошон үчүн түшүнүктүү болуп отурат. Манасчы бир эле учурда ырды кара жамгырдай төккөн акын да, орошон обончу да, миң кырлуу актер дагы. Манасчы таасир кылуучу каражат-куралдардын бүтүндөй комплексине ээ. Манасчы кыргыз чөлкөмүндө мына ушул көркөм комплекс аркылуу аудиторияга бир учурда, бир ирмемде күчтүү таасир көрсөтүп, калайык-калкты өзүнө магнит сыяктуу тартып, сыйкырчыдай арбап алып жатат. «Мен кайсы бир жылы Каралаев менен Чүй өрөөнүндөгү бир айылда болуп калдым. Анан ошондо Каралаев түз эле көчөнүн ортосундагы аянтта күпүлдөй баштады. А угуучулар болсо кез келген жерге жамбаштап, кээ бири жүк машиналардын үстүндө, кээ бири атчан туруп угуп жатышты. Аңгыча кара булут каптап, добул жүрдү. Нөшөрлөгөн кара жамгыр урду. Каралаев манасты аткаруусун токтоткон жок, эч бир адам кеткен жок. Бардыгы манасты жамгыр астында угуп жатышты. Алар бүт бойдон манасчыга жан-дили менен берилип калган. Мен муну эч качан унутпайм» (Айтматов Ч. «Ал океан сындуу «Манастын» миллион сабын жат билген» аттуу макаласынан).

Эл ичинен чыккан таланты ташкындаган манасчылар улуу эпостун улуу идеяларын, адеп-ахлак таалимин кургак санат-насыят түрүндө эмес, жанагындай сыйкырдуу аткаруучулук искусствосу менен көпчүлүктү толкундатып, ойлонтуп-толгонтуп, кубантып, кайгыртып, өкүндүрүп, күйүндүрүп-сүйүндүрүп отуруп, алардын кан-жанына, аң-сезимине астыртан синирип койгон. Манасчылар – булар эпос

менен элдин ортосундагы көпүрө, «жүлүнгө жетээр кеп айтып, жүрөгүн өрттөп бек айтып», улуу жомоктун нарктарын улуттун кан-тамырына өткөрүүчүлөр. Жомокчулардын жогорудагыдай керемет өнөрү аркылуу Манас жан-дүйнөгө уюп, мындан улам эл ичинде «карылардан калган сөз, каттай жаттап алган сөз, эрендерден калган сөз, энчи кылып алган сөз, как жүрөккө конгон сөз, кайнап ичке толгон сөз» деген кеп айтылып калган. «Манасты» сактаган, өркүндөткөн жана муундан-муунга өткөрүп, бири биринин эстафетасын уланткан Ырамандын ырчы уулу (алгачкы байыркы манасчы), Токтогул, Нооруз (орто кылымдар), Келдибек, Балык, Музооке, Чонду, Акылбек, Нармантай, Назар, Тыныбек, Найманбай, Кенжекара, Дыйканбай, Багыш, Чоюке, Тоголок Молдо, Шапак, Сагымбай, Саякбай, Жаңыбай, Жакшылык Сарык уулу, Молдобасан, Мамбет Чокмор уулу, Дункана, Ыбырайым Абдыракман уулу, Акмат Рысменде уулу, Жусуп Мамай, Жусубакун, Семетейчи Сейдене, Шаабай Азиз уулу, Каба Атабек уулу, Уркаш Мамбетаалы уулу (19-20-кылым) сыяктуу улуу, залкар, таланттуу манасчылардын, жомокчулардын, аткаруучулардын ысымдарын бүтүн урмат жана сыймык менен атайбыз.

Ушул жерден улуу эпосубуздун тилдик булак катары да зор мааниси бар экендигин белгилеп өтөлү. «Манасты» эл тарабынан кыргыз тилине тургузулган улуу монументалдык эстелик десек жаңылышпайбыз. Эпосубуз- эне тилибиздин алтын казынасы, кыргыз тилинин кору, дандын кызылындай сан жеткис сөз байлыгы, лексикалык, фразеологиялык каймагы, түгөнгүс асыл-берметтери ушул жерде. «Манас»-жаш муундарыбыздын, жарандарыбыздын тил мектеби жана

ошондой эле, дүйнөнүн түркологдору үчүн табылгыс, кайталангыс изилдөө объектиси.

VIII

Баса, айтмакчы, ушул жерден кыргыздагы «төкмөчүлүк», «ырчы-жомокчулук», «манасчылык» феноменине байланыштуу бир собол коюп, ага кыскача жооп издөөгө белсенүүнүн ылайыгы бар. Дегеле, бул жүздөгөн, миңдеген ыр саптарын кумдай куюлтуп оозеки төккөн төкмө-манасчы ким? Мындай адам кайдан, кантип жаралат? Себеби эмнеде? Кишинин ичинен булактай оргуп чыккан төкмөлүк, акындык-жомокчулук импровизация эмне үчүн башка өнүккөн алдынкы Азия, Европа өлкөлөрүндө бүгүн жок? Мындай касиет табияттын кыргызга берген белегиби? Кыргыздын биологиялык-психикалык жаратылышында бир сыр барбы? Же бул жергиликтүү аймактын географиялык өзгөчөлүгүнө, абасына, суусуна, чөбүнө, мынабу асман тиреген «ак чач» тоолордун касиетине байланышкан нерсеби? Же бул кубулуштун социалдык, турмуштук-социологиялык себеби барбы?

Эмнеси болсо да, кандай болгон күндө да, 19-кылымда «Манасты» изилдеген академик Василий Радловдун төмөнкү ою бизди терең ойго салбай койбойт. В.Радлов көчмөн кара кыргыздар 19-кылымда мындан 2-3 миң жылдай мурдагы эзелки грек заманындагыдай эпикалык доордо жашап жатат, ошон үчүн Тянь-Шанда эпикалык поэзия гүлдөп турат деген оюн айтып келип, мындай идеяны ортого салат: **«Кыргызга тиешелүү бул адаттан тыш чечендик, сөзмөрлүк, аны курчап**

турган шарт-чөйрөдөн табигый түрдө келип чыгат. Сөз искусствосуна машыгууга кыргыздын убактысы бар. Тамак менен уйку гана жолтоо кылганы болбосо, ал күнү-түнү менен кызыл тилин сайратып сүйлөй берет». (Радлов В. Кириш сөз. – Китепте: Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү. – Санкт-Петербург, 1885-жыл, 21-бет.). Демек, тарыхый-социалдык планда ой толгосок, феодалисттик, буржуазиялык – капиталисттик өнүгүүнүн тепкичине бут койгон журттарда элдин күч-кубат жөндөмү, таланты илим-билимге, техникага, тарамдалып – тармакталып кеткен татаал өндүрүшкө, профессионалдык адабият менен искусствого жумшалып, бөлүнүп, чачырап ошол жактарга тарап кетсе, көчмөндүк цивилизацияда жашаган кыргыздарда калктын бүткүл күчү, кудурет-мүмкүнчүлүгү, элдин бүткүл энергиясы сөзгө, тилге чыккан, поэтикалык оозеки чыгармачылыкка оогон, М.И. Богданова айткандай, эпоско мобилизацияланган. Мындай жагдай дүйнөдө тендешсиз эпикалык дастандардын жаралышына жана «ак элечек» Ала-Тообуздун ырдын, ажайып төкмөлөрдүн жана алп манасчылардын мекенине айланышына алып келген десек жаңылышпаспыс. Демек, кара нөшөрдөй «жааган» төкмөлүк – манасчылык өнөр көчмөн цивилизациянын улуу туундусу, сөз падыша болуп, тилден чаң чыгып турган замандагы элдин чыгармачылык энергиясынын таланттуу адам аркылуу концентрацияланып көрүнүшү деп айтуу жөндүү болор деген ойдобуз. Ал эми төкмөлүктүн – манасчылыктын бүгүнкү күндө «агрардуу» кыргызстанда уланып жатыш фактысын элибиздин өзүнүн кечөөкү менталитетинен жана турмуш укладынан караманча кол үзүп кетпегендиги менен, ошондой эле, аталган өнөрдүн калктын тарыхый

– маданий «генетикасында» терең тамыры бар экендиги менен түшүндүрүү оң болоор.

Европанын тарыхында, анын байыркы антикалык дүйнөсүндө биздин акын-жомокчуларыбыздай адамдар жашаган жана алар **Аэддер, Рапсоддор** деп аталышкан. Даниялык жазуучу Ханс Шерфигдин өзүнүн «Кыргыздарда мейманда» аттуу китебинде бул өндүү эпикалык ырчылар жана жомокчулар менен Европанын коштошконуна 3 миң жыл болду деп жазганы эсибизде турат. Ал эми ошол Европа биздин эрага чейин эле жоготуп койгон, азыр «сайда саны, кумда изи калбаган» рапсоддордун, аэддердин өнөрү 20-21- кылымда Кыргызстанда активдүү жашап, өмүрүн реалдуу улантып отурат. Бул фактынын өзү дүйнөнүн культурологдорун ойго сала турган, жалпы эле адамзат маданиятынын тарыхындагы сейрек жана өтө кызыктуу кубулуш. Кыргыздар эзелки жоокердик замандан (феодализмди, капитализмди аттап) түз эле социализмге өтүп, көчмөн цивилизациянын керемет кенчи - «Манас» эпосун чыпчыргасын коротпой, байыркы кебетесинде сактап, өзүнүн табигый абалында «тирүү» бойдон 20-кылымдын цивилизациясына өткөрүп берип отурат. «Манас» - кыргыз калкынын дүйнөлүк маданиятка кошкон уникалдуу салымы. Океандай кыргыз эпосу жалпы эле илим үчүн адамзат коомунун, дүйнөнүн бир кездеги абалын (состояниесин) изилдеп үйрөнүү үчүн табылгыс мүлк болоор. Бул жерде океандай «Манастын» баа жеткис маанилүүлүгүн баамдап, аны биринчилерден болуп кагазга түшүргөн, түркология илиминин атасы деген атка конгон Василий Радловду эстебей өтүүгө мүмкүн эмес. Василий Радлов 19-кылымдын 60-жылдарында Ысык-Көл, Чүй өрөөндөрүнөн бардыгы болуп эпопеянын 12454 сабын жазып алып, андан соң

1885-жылы Санкт-Петербургда кыргыз тилинде «Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү» деген ат менен өзүнчө том түрүндө жарыялаган жана ошол эле жылы «Манасты» Германияда Лейпцигге немис тилинде басып чыгарган. Биринчи жолу улуу эпосту Ала-Тоонун чегинен алып чыгып, алыскы Европага даңаза кылган Василий Радловдун маданий жана окумуштуулук эрдигине таазим этпей коё албайбыз. В.Радловдун «**Элдин бүткүл турмушунун жана калктын бардык умтулуштарынын поэтикалык чагылышы**» деп «Манаска» берген жогорку баасы бүгүн дүйнөнү айланып жүрөт. Ошондой эле, бул жерде Октябрь революциясынан кийин кыргыздардын ичинен биринчилерден болуп гениалдуу жомокчу Сагымбай Орозбаковдун көзү тирүүсүндө 1922-26-жылдары төрт жыл бою манасчыны ээрчип жүрүп, элдик эпопеянын «Манас» бөлүгүн толугу менен кагазга түшүрүп калган фольклорчу Ыбырай Абдрахмановдун кыргыздын гана эмес дүйнөлүк маданияттын алдында өтөгөн каарман эмгегинин баа-баркы чексиз. Ушундай эл ичинен чыккан чыгаан демилгечилердин эмгек-мээнетинин аркасында байыркы эпостун жанып турган оту өчпөй, 20-кылымдын башындагы жоболондуу көтөрүлүштөңкөрүштөрдүн капсалаңында жоголуп кетпей эпопеянын кагаз бетине түшүп калганына миң мертебе шүгүрчүлүк.

IX

Акырында айтаар сөз, нан деген эски нерсе, байыркы нерсе, бирок адамзат баласы үчүн нан ар дайым жаңы, өлбөс, түбөлүктүү мүлк. Руханият

тармагында да, нан сыяктуу дайыма жаңы, эскирбеген, оңбогон, түбөлүктүү кенчтер болот. Ушул жагынан ойлонгондо, кайсы бир европалык акылмандын: «**Чоң аталардын жана чоң энелердин моралы күнүмдүккө эмес, түбөлүктүүлүккө багытталган. Тарыхый тажрыйба адам пендесинин турмушунда жаңылыкка караганда, ар дайым кайталанып, кайра келип турган түбөлүктүү, түптүү нерселер көбүрөөк экенин күбөлөп турат. Мына ошондуктан, жаңылыктардын артынан кубалайм деп олтуруп, кылымдап калыптанган «ак чач» нормаларды, эрежелерди унутуу омурталдуу экенин эскерткибиз келет**» - деген терең ою эске түшөт. Өйдө жакта басым коюлуп көрсөтүлүп өткөн «Манастын» идеялык-рухий кенчтери чынында эле, күнүмдүккө эмес, түбөлүктүүлүккө багышталган улуттун эскирбес, карыбас мүлктөрү. Эпостун улуттун эркиндиги, көз карандысыздыгы, эл-журттун биримдиги, башка калктар менен болгон ынтымак-достук жөнүндөгү философиясы кантип эскирсин. «Карангы түндө көз тапкан, капилеттен сөз тапкан» Бакайдын элдин келечегин ойлогон акылман стратегиясы, «алдыда жүрсө ак жолтой, артта жүрсө сан колдой» Кошой баатырдын өз калкынын беделди, аброю үчүн сексен жашында күрөшкө түшүп, мөөрөй алган арнамыстуулугу, «зайып заттын пашаасы, кара сурдун сулуусу, адамзаттын нурдуусу» Каныкейдин адептик-ыймандык тунуктугу жана эмгекти дин катары тутунган мээнеткечтиги, Акбалтанын, Алманбеттин, Сыргактын, Чубактын «ак калпак кыргыз эл үчүн, Ала-Тоо артык жер үчүн, жанымды курман кылайын», «чачылганды жыйнайлы, үзүлгөндү улайлы, жоголгон жокту табалы» деген атуулдук патриотизми кандайча эскирмек?

Каранызчы, өзүнүн достору, чоролору «Жоругун адам билбеген, жоомарт эрдин бири ушул», «Пендеден артык туулган, берен көк жал», «Ак калпактын улугу, адамзаттын тунугу» деп атаган Манас баатырдын акыл-эси Мекен жана мен, атуул жана Ата журт, ата конуштун эркиндиги, ак калпак калктын биримдиги, адам жашоосунун маңызы, чындык, адилеттүүлүк, эл-журт алдындагы парз өндүү орчундуу базистик түшүнүктөрдүн жана баалуулуктардын тегерегинде ар дайым “шакардай” кайнап турат. Ал өзүнүн ички акыл-ой түйшүгүнүн, мээнетинин аркасында коктулук аң-сезимден өйдө көтөрүлүп, жеке инсандык МЕНине эгедер болуп, улуттук өзүн өзү андап түшүнүүнүн жана философиялык даанышмандыктын бийиктигине көкөлөп чыгып отурат. Ошол бийиктигинен “бүркүт карашты” салып, Азиянын талаа-түзүнө чачылган, Ала-Тоонун кокту-колотторунда бириндеген кыргыздарды бир бүтүн журт, унгусу бир улут катары карай билип, аларды баш коштуруу, бириктирүү “Кулаалы жыйып куш кылуу, курама жыйып журт кылуу” үчүн каруусун казык, башын токмок кылган, ата конушубузду баскынчы жоодон бошотуп, кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзгөн, ажолук тактысында айкөл да боло билген, керек учурда журт кызыкчылыгы үчүн катаал, каардуу да боло билген Манас атабыздын өрнөгү кантип эскирет? Бүгүнкү биздин ички трайбалисттик бытырандылыгыбыздын жана көбүбүздүн коктулук провинциализмибиздин шартында кыргыз журтунун жалпы түндүгүн кырк уук сыяктуу биригип, чогуу тиреп көтөрүү идеясын жар салып турган Манас ажо бизге маяк эмеспи.

Кыскасы, “Манастын” идеялык, рухий дөөлөттөрү бүгүнкү кыргыз мамлекети үчүн аба менен суудай зарыл

болуп отурат. Даанараак айтканда, “Манастын” улуу асыл-нарктары азыркы кыргыз коомунун социалдык-экономикалык моделинин пайдубалында башка демократиялык принциптер менен кошо жатууга тийиш.

«Кажыбаган эрлери, калың элге бел экен, качан болсо, бул жомок, кайрат берер неме экен, кыйла кылым өтсө да, калк баатырын жомоктоп, карыбасы эп экен» («Семетей»). Кайрат берип, калың элге бел болгон «Манас» дастанынын карыбастыгын кечөөкү ата-бабалар да мына ушинтип тастыктап кетишкен. Бабаларыбыздын айланып келген «ат мамысы», тегеренип келген уюлу, тутунган тумары болуп келген МАНАС РУХУН бүгүн да биз – улуу муундар, тарыхый өтмө катыштыктын салтын улап, өсүп келе жаткан муундарыбыздын алдына чырак кылып жагып, мандайына жылдыз кылып күйгүзүп кармап турушубуз керек. Эгерде биздин окуу-тарбия системабыз образдуу айтканда, акыл-эсинде дүйнөлүк илим-билим, дүйнөлүк технология, экономикалык инновация орун алган, ал эми дилинде, жан-дүйнөсүндө болсо Манастын, Каныкейдин, Бакайдын, Кошойдун гуманисттик-патриоттук, адептик-ыймандык кенчтери отурган муундарды тарбиялап жетилтип турса, анда улутубуз эч убакта жоголбойт, өзүнүн менчик жүзүн сактайт, глобалдашууга жутулбайт жана келечеги түбөлүктүү болмок.

Мына ушинтип, улуу «Манас» эпосу улутубуздун руханий-маданий турмушу үчүн зор мааниге ээ жана ошондой эле, жалпы дүйнөлүк казына үчүн баа жеткис кенч.

Акырында козгой кете турган сөз, эпостун ошондой улуттук жана жалпы адамзаттык баа жеткис кенч экендигин ага арналган көптөгөн омоктуу, орчундуу, орошон илимий изилдөөлөр да тастыктап турат. «Манас» жөнүндөгү кагаз жүзүндөгү биринчи маалымат XV-XVI кылымдардын чектеринде Кыргызстандын түштүгүндө жашаган аалым Сайфаддин Аксыкентинин жана анын уулу Ноороз Мухаммеддин «Маджму ат-таварих» («Тарыхтардын жыйнагы») аттуу кол жазма китебинен кездешээрин эске сала кетели. Андан соң XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап, эпос кыргыздын, КМШнын, Батыштын жана Чыгыштын, Европа менен Азиянын, Американын көптөгөн аалымдарын, окумуштууларын кызыктырып, ар түркүн багыттагы илимий изилдөөлөрдүн, кызыктуу, мазмундуу илимий макалалардын, китептердин, монографиялардын жаралышына себепкер болду. «Манас» адабият таануучулар, фольклористтер, тарыхчылар, этнографтар, философтор, чыгыш таануучулар, педагог-окумуштуулар жана башка көптөгөн илим тармактарынын өкүлдөрү үчүн илимий изилдөөлөрдүн өзүнчө бир казып жатса түгөнгүс казынасына, соолгус булагына айланды. 1995-жылы Бишкекте жарык көргөн «Манас» энциклопедиясында 1851-жылдан 1993-жылга чейинки тарыхый аралыкта кыргыздын улуу эпосу боюнча маалымат-кабар, макала, изилдөө, илимий китеп, монография түрүндө ар түрдүү тилде жарыяланган эмгектердин тизмеси берилген. Бул библиографиялык көрсөткүчтө тизмеленген эмгектердин саны 2200дөн ашык. 1993-жылдан бери карай «Манас» жөнүндө

биздин республикада жана дүйнө өлкөлөрүндө дагы толгон-токой пикирлер, макалалар, изилдөөлөр жарыяланды. Кыскасы, чамалап айтканда, «Манас» тууралуу жарык көргөн эмгектердин библиографиясы бүгүнкү күндө 3000ден ашат. Эпосту изилдөөгө Ч.Валиханов, В.Радлов, Мухтар Ауэзов, В.М.Жирмунский, А. Н. Бернштам, С. М. Абрамзон, К.Тыныстанов, Б.Юнусалиев, Е. Д. Поливанов, А.Салиев сыяктуу улуу окумуштуулар, Т. Байжиев, Б. Солтоноев, К. Рахматуллин, М. И. Богданова, А. Х. Маргулан, С.Мусаев, Р.З.Кыдырбаева, И.Молдобаев, М. Борбугулов, Э.Абдылдаев, А. Жайнакова, А.Сыдыков, С. Бегалиев, М. Мамыров, К.Кырбашев, З. Мамытбеков, Р. Сарыпбеков, О. Сооронов, Ш.Б. Акмолдоева, М.Убукеев жана башка көптөгөн залкар, көрүнүктүү, белгилүү аалымдар өздөрүнүн чаалыкпаган эмгектерин арнаган. Манастаанууга Маркварт (Англия), Копроло-Заде (Түркия), М. Парри, А. Б. Лорд, ага-ини Чедвиктер (Англия), Карл Решл (Германия), Реми Дор (Франция), А. Т. Хатто (Англия), Ивгин Хайреттин (Түркия), Ильзе Лауде-Циртаустас (АКШ), Ху Чжень-Хуа (Кытай), Инжи-Энгинун (Түркия), Лаң Йиң (Кытай), Г. Имрат (Франция), Камил Тойгар (Түркия), Анвар Байтур, Мамбеттурду Мамбетакун, Макелек Өмүрбай, Турганбай Кылычбек, Жумакадыр Жакып (Кытайдын Шинжаң уйгур автономиялык району) ж. б. окумуштуулар өздөрүнүн баалуу салымдарын кошушкан. Эпос жөнүндөгү изилдөөлөрдүн негизги маани-маңызын бүйүрмөлөп, жалпылап айта турган болсок, төмөнкүлөрдү белгилөөгө тийишпис:

«Манас» темасындагы изилдөөлөр жалаң гана адабий дастан, фольклордук классикалык чыгарма, анын сюжети, образдары, мотивдери, идеялары, композициясы, поэтикасы, типологиясы жөнүндөгү гана сөз эмес, эң негизгиси, эпостун тегерегиндеги илим корутундулары кыргыз эли, кыргыз калкынын этногенези, тарыхы, эл аралык мамилелери, салт-санаасы, «он сегиз миң ааламда» кыргыздын башка элдердин катарынан алган орду жөнүндөгү чоң сөзгө айланып олтурат. «Манас» жөнүндөгү изилдөөлөрдүн маңызы дагы мында турат: «Манас» – кыргыздардын руху жана өзүн-өзү андап түшүнүүсү, кыргыз маданиятынын архетиби, спецификалык тили, байыркы кыргыздардын дүйнө модели. «Манас» – кыргыздын өмүр, өлүм, эл, Ата мекен жөнүндөгү философиясынын, этикалык бийик идеалдарынын, адеп-ахлактык чен-өлчөмдөрүнүн, руханий асылнарктарынын алтын казынасы. «Манас» – кыргыздын нечендеген муундарынын даанышман акыл-эсинин каймагы. Улут турмушунун энциклопедиясы. Элдик педагогиканын чордону. Оозеки көркөм чыгармачылыктын туу чокусу. Дүйнөлүк классика. Тендешсиз ыр океаны. Ал өз ичине көптөгөн доорлордун катмарланган издерин камтыган, сюжетинде кереметтүү фантастикалык элементтер менен реалдуу турмуштук сүрөттөөлөрдүн синтезин алып жүргөн, кыргыз элинин баштан кечирген тарыхынын негизинде жаралган, философиялык бийик жалпылоолордун эпосу. Ак калпак кыргыздын поэтикалык өмүр баяны.

Мына ушинтип, «Манастын» улут турмушу үчүн улуулуугун жана дүйнөлүк даркандыгын илимий изилдөөлөр да далилдеп отурат. Бирок ошондой болсо

да, сөз соңунда Манастаануудагы бир орчун жагдайга токтолуп өтүүнүн ылайыгы бар. Анткени менен изилдөөчүлөрдүн ушул убака чейин көз жаздымында калып келе жаткан эпосубуздун бир өзгөчөлүү жагы турат. “Манастын” ошол өзгөчөлүү жагын жөнүндө кыскача сүйлөп берүү дүйнөнү каптаган азыркы адеп-ахлак кризисинин шартында, башкача айтканда, илгертен адам баласына карата коюлуп келген бийик нравалык чен-өлчөмдөрдүн болуп көрбөгөндөй мокошунун, моралдык критерийлердин девальвациясынын кырдаалында актуалдуу деп ойлойбуз. Кеп мында.

Көрүнөө турат го, бүгүнкү күндө дүйнөдөгү рынок, соода-сатык системасынын үстөмдүгүнүн шартында. Эл, мекен, журт кызыкчылыгы деген чоң түшүнүктөр урматталбай, ыйман, уят, абийир аттуу ыйык нерселер тебеленип, материалдык байлыктын культу өсүп, үлүлчөсүнөн “кабыгынын” ичине кирип кеткен өзүмчүл, индивидуалист жандар көбөйүп, акчага, алтынга, көрдүнүйөгө жүгүнүү күчөөдө. Америкалык илимпоз Кольберг “Турмушка өзүмчүлдүк, пайдакечтик, жалан бухгалтердик, коммерциялык, технократиялык мамиле Европа менен Америкада өзүнчө бир улуттук ооруга айлангандыгын” тынчсызданып жазат. Цивилизациянын мындай терс илдеттеринин белгилери биздин Кыргызстанда да пайда болду.

Ушуга удаа айта турган нерсе, адамдардагы ушундай жүрүм-турумду бир жагынан ич жактан азыктандырып турган өзүнчө бир философиялык агымдар бар экендигин эсекертпей коюуга болбос. Эл алдындагы милдет, коом алдындагы парз, коллектив алдындагы жоопкерчилик деген сыяктуу категорияларды жерип, жектеп, “жеке

турмушту” (“частная жизнь”) абсолютташтырган айрым философиялык, модернисттик агымдар өздөрүнүн көз караштык “дөөлөттөрүн” масса арасында активдүү үгүттөп, жайылтып жаткандыгы жашыруун эмес. Андай агымдардын ою боюнча адам коом үчүн туулган эмес. Ал асоциалдуу, өзүн өзү ичтен жөнгө салып турган өзгөчө биологиялык система. Ал эми коом, социалдык уюм, жамаат дегендер болсо, ар дайым антииндивидуалдуу. Булар адамдын ички каалоо-кумарларын, инстинктерин, эркиндигин басып-жанчууга гана жаралган катал феномен, социалдык уюм менен киши экөө бири-бирине түбөлүк душман экен. Ушундай нукта, багытта ойлонгон философтор жана калемгерлер личность коомдон, коллективден безип, тышкы чөйрөнүн талаптарынан бошонуп, өзүнүн жеке МЕНинин чебине келип жашынганда гана өзү менен өзү боло алат, өзүнүн табигый инстинктеринин стихиясында жашаганда гана толук эркиндикке жетише алат деген көз карашты насыятташып, өздөрүнүн трактаттарында жана чыгармаларында адамды коомдон, коллективден бөлүп, социалдык байланыштардан ажыратып, моралдык жоопкерчиликтен кол үзүдүрүп, жалгыздыкта көрсөтүүнү жана сүрөттөөнү көнүмүшкө айландырышкандарына көп болду. “Мен эч качан эч кимге боор оорубайм, бирөөлөр үчүн камкордук да көрбөйм, жакшылык да кылбайм. Ошондой эле өзүмө да бирөөлөрдөн жакшылык күтпөйм жардам да тилебейм». «Мен өзүмдүн менчик эрежемен башка эч кандай законду моюнга албоо үчүн туулгам»- дешет модернисттик романдардын кармандары. Кыскасы мына ушул өңдүү философия жана үгүт-насыят бир жагынан бүгүнкү замандын кишилеринин жанагындай өзүмчүл,

индивидуалисттик жүрүм-турумуна алдыртан шыкак берген идеялык факторлордон экендигин байкабай коюу мүмкүн эмес.

Эгерде жогоруда белгиленгендей, коколой баштын кызыкчылыгын туу туткан, турмушка пайдакечтик, жалаң бухгалтердик, коммерциялык мамиле мындан ары карай күч алып жүрүп отурса, анда адамзат балдары, мунун ичинде кыргыз пендеси да бара, бара ички жандүйнөсү жагынан сөксөөлдөй болуп “куурап,” акыры жүрүп адамдагы адам жоголуп, коомдун рухий маданиятынын түркүгү урап түшүшү мүмкүн

Ушул контексте алганда, улуу “Манас” эпосунун этикалык философиясы өзүнө көңүл бурдурбай койбойт деп эсептейбиз. Дегеле, биздин чыгышта адам баласынын өмүр кечүүрү маңызына жана жашоо миссиясына карата болгон көз караш өзүнүн терең гуманизми жана жамаатчыл духу менен айырмаланып келген. Бир эле байыркы Орхон-Энесай таш эстеликтериндеги жазууларга көңүл буруп көрөлүчү. VIII кылымда Энесай аймагындагы Алтын-Көл деген жерге кыргыз каганы Барсбекке тургузулган таш эстеликтеги жазуу мындай саптар менен башталат:

«Он ай боюна көтөргөн эле мени энем! Элиме мени тууп берген эле энем» (Орхон Енисей тексттери, 171-бет). Барсбектин эстелигиндеги бул эки сап сүйлөмдүн экинчи бөлүгүнө назар салалы: **«Элиме мени тууп берген эле энем»**. Жакшылап тигилсек, бул сүйлөмдө бөтөнчө бир маани жатат. Демек, бул жерде, байкасак, эне уул баланы жөн эле «ыңаалатып», жарык дүйнөгө төрөп коюш үчүн он ай көтөрүп, омурткасы сыздабайт, эркек баланы эне бир үй-бүлөгө гана эмес, жалпы тууган элине, калайык-журтуна төрөп берет, уул

элдин перзенти, жамааттын табылгасы. Туулган «туяк» ата-энесинин акысынан, апасынын ак сүтүнөн элдин уулу болуп, калайык-калкынын керегине жараган атуулдук-азаматтык кызматы аркылуу гана кутула алат деген идея чөгүп жатат.

«Манас» эпосунун түп негизинде да ушундай ой жаткандыгын көрөбүз. Манас жарык дүйнөгө төрөлгөндө Алтайдагы кыргыздардын башчысы Акбалта карыя «Бизге белге тануу уул ушул», «карыганда байбиче, кабылан тапты сүйүнчү, жоголордо байбиче, жолборс тапты сүйүнчү!» деп тебетейин көккө ыргытып кубанат. Жалгыз Жакыптын үй-бүлөсүнө гана эмес, жамы журтка перзент туулду.

“Манас эпосунун адеп-ахлак концепциясы киши пендесинин бу жарыкчылыктагы өмүр-жашоосунун маани-маңызы эмнеде деген социалдык-философиялык, моралдык суроо менен тыгыз байланышкан. Ал эми Манастын образынын өзү кишинин өмүр-жашоосунун маани-маңызы пенденин жеке өзүнөн жогору турган кандайдыр бир бийик, ыйык, улук элдик, гуманисттик мүдө-идеяларга кызмат кылышында экендигин каңкуулап турат. Эпостун бул өңдүү философиясы дүйнөлүк акылмандардын төмөнкү ойлору менен өзөктөш чыгып жатат: «человек никогда не найдет всей полноты только в себе самом» (М.М.Бахтин). «Личности нет, если нет ничего выше её» (Н.Бердяев). Демек, адамдын жашоосунун баа-баркы, маани-маңызы, дагы айталы, пенденин кандайдыр бир универсалдуу, жогорку (сверхличное), коомдук дөөлөт менен болгон органикалык байланышында экен. Дал ушундай ойлор кыргыз акылмандыгынын: «Өз камын ойлогон өспөйт, эл камын ойлогон көктөйт», «Эл ичи алтын бешик»,

«Ата баласы болбосон болбо, эл баласы бол», «Жаман киши өз камы үчүн жүгүрөт, жакшы киши эл камы үчүн жүгүрөт», «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде», «Эл менен сен бийиксин, элден чыксаң кийиксин» деген өңдүү жашоо тажырыйбасынан жаралып, кылымдардын кыйырын баскан элдик философия менен үндөшөт. Манас баатыр кенедей кезинен дал ушундай көз караш, рух салтында тарбияланган. **“Өлбөй тирүү жүргөндө, не мураска жетейин, калкым кыргыз сен үчүн, курман болуп кетейин”** дейт Манас. Ал эми Манастын уулу Семетей Канчоро менен Кыяс капыстан кол салып, өлүм алдында турганда минтип ойлонот: **“Котур ташы койнунда, шайтанды баккан экенмин, эми эле башын кошкондо, элдин алы не болот, жарагы жок жаш күлүс, эрдин алы не болот, капарсыз калды эл менен, жердин алы не болот”**. Семетей өлүп бара жатып да, элинин, жеринин тагдыры жөнүндө толгонуп турат.

Демек, эл-журттун мүдөөсү, калк кызыкчылыгы, мекен алдындагы парз сыяктуу улуу түшүнүктөр менен журулушкан биримдик-Манас менен Семетейдин адамдык-атуулдук жаратылышы, экөөнүн жашоосунун тузу жана өмүрлөрүнүн маңызы. Өз өмүр-жашоолорун ушундай улуу нарктар менен жуурулуштуруп өмүр кечиргендиктери үчүн Манас менен Семетей жана Бакай, Каныкей, Кошой, Чубак, Сыргак, Чыйырды, Айчүрөк, Гүлчоро, Алманбет сыяктуу каармандар түбөлүк өлбөс болуп, биздин маңдайыбызда чолпон жылдыздай жаркырап, адептик-патриоттук маяк катары жашап кала беришти. Туулган «туяк» жер үстүндө кош аяктуу макулук, кыбыраган көрпөндө болуп эмес, айланасына жакшылыктын жарыгын чачкан нурпөндө болуп жашоого тийиш. Өз көмөчүнө күл тартып, кара

башынын кызыкчылыгынан башканы билбеген Абыке, Көбөштөй, Көзкамандай, Канчородой пенде болуп жашоонун жамаат үчүн маңызы, куну жана куту жок. Көзкамандай, Көбөштөй «туяктын» **«эне боюна бүткөнүнөн бүтпөгөнү»** артык дейт, «Манастын» логикасы.

Акырында айтарыбыз, азыркы шарттарда жогорудагы өзүнүн гана МЕНин алдейлеген, ашкере өзүмчүл, индивидуалисттик «робинзончулуктун», айлана-тегерекке прагматикалык-бухгалтериялык ач көз мамиленин күч алышынын коом үчүн зыяндуулугуна жана келечек үчүн коркунучтуулугуна терең ынанууга тийишпиз. Ушундай кырдаалда кишиге адам болуп жашоонун жолун, стратегиясын көрсөтүп турган Манас эпопеясынын өйдөкүдөй этикалык философиясына кайтып келүү жана аны желектей желбиретип бекем кармоо 21-кылымда муундарды моралдык деградациядан сактоонун куралы дегибиз келет. «Манастын» дагы бир баа жеткис мааниси ушунда.

Манас атадай **“Элим жерим деп жалындаган, өз жеке кызыкчылыгынан улуттун кызыкчылыгын жогору туткан, элдин биримдигин, жердин бүтүндүгүн ыйык санаган, ата-журтуна кызмат кылууга өмүрүн саюуга даяр турган, ата мурастарын терең өздөштүргөн, бала чагынын адилеттүүлүккө, ыймандуулука үйрөнгөн мекенчил”** (Топчубек Тургуналиев) балдарды, жарандарды калыптандыруу-биздин тарбия системабыздын ыйык милдети.

2-БӨЛҮМ

**КЫРГЫЗ РУХУНУН, МАНАС РУХУНУН
АДЕПТИК - ЫЙМАНДЫК УЛУУ
ДӨӨЛӨТТӨРҮНҮН ЖАНА
АСЫЛНАРКТАРЫНЫН НУГУНДА КАЙРА
ЖАРАЛУУ- УЛУТУБУЗДУН САКТАЛЫШЫНЫН,
МАМЛЕКЕТИБИЗДИН БЕКЕМДИГИНИН
ГАРАНТЫ**

Дүйнөлүк цивилизациянын өнүгүү тарыхы бизге көп нерсени далилдеп берди. Адамзат балдары экономикалык жактан гүлдөп өнүксөк, илим-техниканы дүркүрөтүп өстүрсөк, революцияларды жасап, жаңы өндүрүштүк-экономикалык негиздерди жаратсак, түзсөк, анан мунун натыйжасында нраваларыбыз, адеп-ыймандык нарк-насилибиз өзүнөн өзү жакшырат, рух дүйнөбүз автоматтык түрдө жаңы тепкичке өркүндөп чыгат деп ишенгенбиз. Эстейли, айрыкча бул жагынан кечөөкү европалык Агартуу доорунун өкүлдөрү оптимист эмес беле. Француз агартуучулары адам баласын билимдүү кылып, агартып-көгөртсөк, акыл-эсин илим менен сугарып, көзүн ачсак, киши коому апакай адеп-ахлакка ээ болуп чыга келет деп кыялданышканы адамзаттын эсинде турат.

Бүгүн жер үстүндөгү адамзаттын алга өскөн мамлекеттери а түгүл постиндустриалдык коомду курду, илим менен техниканын «колу» космоско жетип жатат, нечендеген революциялар, төңкөрүштөр жасалды, бирок булардын натыйжасында адам баласынын адеп-ыйманы жакшырып өркүндөдүбү, илимий-техникалык алгалоо, экономикалык алгалоо менен кошо киши пендесинин

жан дүйнө адеп-ахлагында аруулануу болуп өттүбү, алтын адеп жаралдыбы, көрпөндө нурпендеге айландыбы, адамзат экономикалык прогресс менен кошо ыймандык прогресске жетише алдыбы?

Бүгүн кандай натыйжаны көрүп турабыз?

Ыйык жер энебиздин экологиясы болуп көрбөгөндөй бузулуп, адамзат табият кыяматынын чегине жакындап келип калды. Жер жүзүн каптаган ыймандык кунарсыздыкты, руханий бүлүнүүнү, адеп-ахлактын эсеп-кысапташышын, адамдагы адамдын жоголуп бараткандыгын азыр биз моюндабай коё албайбыз.

Жанагинтип, Адам билимдүү болсо, ал жакшырат дегенбиз. А биз бүгүн айланабыздан билимдүү маңкурттарды, жогорку маалыматтуу жалданма киши өлтүргүчтөрдү, илим-билимдүү коррупционерлерди жана ыймансыз даражалуу ачкөздөрдү, дипломдуу киши тоногучтарды кездештирип отурабыз. Мындан кандай жыйынтык чыгат? Демек, экономикалык прогресс, технологиялык өркүндөө, илимдүүлүк, маалыматтуулук ыйман маселесин, башкача айтканда эзелтен бери келаткан «Канткенде адам уулу адам болот?» деген маселени өзүнөн өзү чече койбойт экен.

Мына ушундай жагдайдан улам дүйнөлүк акылмандар азыркы кезде экономикалык-технологиялык өркүндөө түпкү маңыз эмес экендигин, экономика, техника деген нерселер адам баласынын адам деген бийик атка татыктуу, маңыздуу жашоосунун каражаты, аспабы гана экендигин, түпкү маңыз, адам пендесинин абийир, ыйман, адеп, рух жагынан өркүндөп-өсүшүндө экендигин, цивилизациянын, экономикалык-техникалык өнүгүүнүн баа-баркы кишинин жан дүйнө

маданиятынын өркүндөө даражасы менен өлчөнүшү, ченелиши керектигин айтыш. 20-кылым атом кылымы болсо, 21-кылым - адамдын, анын адамдык касиеттери менен сапаттарын өнүктүрүүнүн кылымы, адеп-ахлактын жана маданияттын кылымы болууга тийиш деп сүйлөп турушат. Чынында адамдын бузулушуна, анын ыймандык дүйнөсүнүн кыйрашына сүрөө болуп, өбөлгө түзгөн прогресс, прогресс эмес, бул - антипрогресс. Прогресс деген адамдын адам катары өнүгүшү, анын ыймандык өркүндөшү менен коштолушу керек. Ошондо гана анын маңызы болмок.

Буржуазиялык, капиталисттик өнүгүүнүн бир нече кылымдык доорун баштан кечирген Европа менен Америка өздөрүнүн тээ илгерки буржуазиялык өнүгүүгө чейинки замандагы ата-бабаларынын адеп-ахлак нарктарынан, руханий салттарынан эбак алыстап, аларга кайрылгыс болуп кеткен тарых катары карап калгандыгы чындык.

Ойчулдар илгерки акча-товар мамилелери пайда боло элек кездеги Европалык доорду «адеп-ахлактын алтын доору» деп эсептеп, кээси «Алтын кылымды карай артка!» деп ураан да таштап жиберген учурлар болгон. Ал эми атактуу Жан Жак Руссо буржуазиялык өнүгүү доорундагы адамдардын баюу үчүн пайда, пайда, акча, акча, байлык, бийлик деп араанын ачып акактаган алдым-жуттум жорук-жосунуна, кооз чүмбөткө жамынган эки жүздүү жасалма жүрүм-турумуна, өзүмчүлдүгүнө караганда, жаратылыштын кучагындагы цивилизация бузбаган мурдагы табигый, таза, жөнөкөй адеп-ахлактын кыйла эле өйдө турган артыкчылыгын туюп, аны жогору санагандыгы белгилүү.

Бүгүн ошол Жан Жак Руссо терс баалаган буржуазиялык коомдун илдеттери ого бетер күч алып, азыр социологдор "Турмушка өзүмчүлдүк, пайдакечтик, технократиялык мамиле Европа менен Америкада өзүнчө бир улуттук ооруга айлангандыгын" тынчсызданып жазып отурушат.

Батыштык ойчулдар жанагинтип 18-кылымда эле Европада адеп-ахлактын бузулуу ахыбалына нааразы болуп жатышса, ал эми 1855-жылы Жети-Өгүздө туулуп, көчмөн цивилизацияны өз кебетесинде көрүп калган айтылуу Талып Молдо Байболот уулу 19-кылымдын I жарымындагы ак калпак журттун адеп-ахлак ал жайын мындайча мүнөздөп отурат. Талып Молдонун жазган мүнөздөмөсүнө кулак салсак. Мына, окуйлу: «Ал кезде элдин кылык-жоругу, адаты бузулбаган табигый абалда эле. Жалган сөз айтуу, бирөөгө кыянат кылуу, убадасын бузуу, бузуктук иш кылуу, уурулук кылуу өлүмдөн жаман. Ошондой жагымсыз иш кылган кишини катын-балага чейин жаман көрөр эле. Эл куулукту билчү эмес. Ал убактагы журттун бай-жардысы, кары-жашынын баарысынын барга-жокко канагат кылуусу. Бир кишинин буйругунда ынтымактуусу. Көчсө, консо бүтүн журт бүт козголуп, киши, кишинин чычкак улагын таштабай чогуу алып жүрүшү. Жарды-жакырга жардамдуусу. Конокко, мусапырга сыйлуусу. Зарыл болгондо колдо барын аябаган жоомарттыгы. Ырчыга тогуздап бергени. Сен бай, жарды дебегени. Ач көзсүздүгү. Ачкага аш, жылаңачка тон, жөөгө ат аяба деп, четтен жоо келген календер болсо да түшүп атын бергени. Жоого өлгөнчө кайраттуу эрдиги. Бузук кылганды тыйганы. Чын сөздүүсү. Тили буруу болбо,

Ата-бабанын тилин бузба, кийиминдин түрүн бузба деп өз улутун сактаганы. Алдоо не экенин билбеген. А эгер бир кишиден, эркек же ургаачы болсун, жогорку айтылган жакшы сапаттардан бир кемчилик көрсө, жаман иши билинсе, бардык журт өмүрүнчө, ал ант ичсе да ишенбегени. Мына ушуларга окшогон жакшы кылык-жоруктарын айта берсем сөз узарат» (Талып Молдо. Кордолгон заманда. - «Ала Тоо», 11,127-бет.).

Эми, айталы деген негизги оюбуз мындай. Феодалисттик, буржуазиялык, капиталисттик жолду басып, өстүк-өнүктүк деген көп өлкөлөр 20-кылымдын босогосун илгерки элдик, жамааттык түптүү нарктарынан көп жагынан оолактап, пайдакечтик, жеке баштын кызыкчылыгын туу кылган индивидуалисттик жүрүм-турум күтүп, адеп-ахлак бүлүнүүлөрүнө учураган абалда аттап отурушса, ал эми, биз кыргыздар ошол эле 20-кылымга, Октябрь төңкөрүшүнө илим түшүнүгү менен айтканда, буржуазиялык доорго чейинки коомдук-жамааттык түзүлүшүбүздү негизинен сактап, элдик адеп-ахлагыбыздын, уят-ыйманыбыздын, ата-баба салттарыбыздын цивилизация бузууга үлгүрбөгөн абалында, көп жагынан таза калыбында келип жеттик.

Байкасак, биздин өзгөчөлүгүбүз дал ушунда. Азыркы жер шарын каптаган адеп-ахлак кризисинин контекстинен караганда, кечээ капиталисттик рынок системасын кыйгап өтүп, бүлүнбөй, бүкшүбөй, Совет бийлигине өз бүтүндүгүндө аман-эсен келип жеткен, азыр да элдик кыртышыбыздын тереңинде «күрөк кагып» турган кыргыздын ыймандуу адеп-ахлагы, рух кенчтери, коллективисттик нарк-насили, өз ара

мамилелердеги гумандуу эреже-салттары уникалдуу кубулуш.

Ушул капиталисттик цивилизация бүлүндүрбөгөн, жакырлантпаган Манас руханиятыбыз менен 21-кылымда да алдыга карай кадам шилтей берсек кана. Бирок тилекке каршы, өйдө жакта Жан Жак Руссо: буржуазиялык өнүгүү доорундагы адамдардын баюу үчүн пайда, пайда, акча, акча, байлык, бийлик деп араанын ачып акактаган алдым-жуттум жорук-жосунуна, кооз чүмбөткө жамынган эки жүздүү, жасалма жүрүм-турумуна, өзүмчүлдүгүнө өкүнгөн сыяктуу, биз дагы бүгүн Кыргызстанда орногон капиталисттик рынок мамилелеринин шарттарында кейиштүү сезимге кабылып отурабыз. Атактуу акын Рабиндранат Тагор капитализмди «Цивилизации варварская алчность, обнажила свою бесстыдную бесчеловечность» деп бекеринен тилдеген эмес окшойт. Бүгүн биздин ак мөңгүлүү Ала – Тообуздун ичинде да төмөнкүдөй терс тенденциялар пайда болгондугу өкүнүчтүү. Өлкөбүздө коррупция илдеги күчөдү. Мектептерди рекет оорусу каптады. Өспүрүмдөрдүн анкеталык жооптору негизинен «акча», «пайда», «бийлик-байлык», «жеке атак-даңк» сыяктуу түшүнүктөрдүн тегерегинде айланчыктап турат. Аларда турмушка жана адамдарга карата прагматикалык-пайдакечтик, өзүмчүл мамиле күч алууда. Расмий статистика боюнча өспүрүмдөрдүн жана жаштардын арасында кылмыштуулук улам өсүүдө. Өлкөбүздө бүгүнкү күндө баңгилердин саны 100 миңден ашса, анын 15 пайызын өспүрүм жаштар түзөт. Карылар үйүндө кыргыз абышка-кемпирлер улам көбөйүп жатат. Ата-бабаларыбыздын салтка айланган коллективисттик-

(И.П. Подласый, Педагогика, 28-б.) «Замана деген ушундай, таптаганга жараша түшүм берет кызылдай, тарбияна жараша, уулуң болот замана» (Нурмолдо), “Билбегенин билгизип, минтип жолго салалы, туйбаганын туйгузуп, Манасты туура жолго салалы” (“Манас” эпосунан), “Баланы жамандан адаштыр, жакшыга жанаштыр” (эл макалы). Элдик педагогика илгертен бери карай коомдогу таалим-тарбиянын ролун ар дайым көсөмдүк менен аныктап, ага чечүүчү маани берип келген.

Тилекке каршы бүгүнкү социалдык-экономикалык жаңы шарттарда эгемендүү кыргыз мамлекети өзүнүн таалим-тарбия стратегиясын, программасын иштеп чыгууга, аны системалуу түрдө жолго коюуга маани бербеди. Мындан улам өлкөдө келип чыккан вакуумду батыштык массалык маданияттын арзан стандарттары жана баш-көзсүз стихиялуулук ээлеп, түркүн күчтөр, чет өлкөлүк диндик секталар тарбия «арабабызды» Крыловдун тамсилиндегидей бири туурага тартса, бири өйдөгө тартып, бири төмөнгө тартып, жаш муундарыбыздын социалдашуусу ыраатсыз, башаламан өтүп жатат.

Кыскасын айтканда, азыркы кырдаалда эгемендүү республикабыздын, мамлекетибиздин коомдун коом катары, калктын калк катары сакталышына жана өнүгүшүнө тирек-таяныч болуп берчү, андагы таалим-тарбия ишине багыт-маяк катары кызмат кыла турган өзүнүн социалдык-философиялык, моралдык-этикалык, руханий-патриоттук дөөлөттөрүнүн системасын иштеп чыгып, аны муундардын социалдашуусунун кызматына

чегүүсү күн тартибинде турган өтө курч маселе болуп турат.

Бир жагынан терең карай келгенде, таалим-тарбияга багыт-маяк, тутка болуп бере турган ошондой нарк-дөөлөттөрдүн системасы Кыргыз рухунда, Манас рухунда жаткандыгын алды жактагы “Улуу Манас эпосунун улуттук жана дүйнөлүк мааниси” аттуу эмгектен көрүп өттүк. Муундардын тарбиясына тирек, түркүк, өрнөк болчу мазмундук гүлазыкты кылымдап калыптанган, жана айтылгандай, цивилизация “оп тартып жутууга” үлгүрө элек өзүбүздүн улуттук коломтобуздан издегенибиз ылайык. «Улуттук көрөңгөсүз, элдик аңызсыз эч нерсе өспөйт жана эч кандай мөмө болбойт. Ар кандай мөмө-жемиш өсүш үчүн өзүнүн топурагы, өзүнүн климаты, өзүнүн тарбиясы болуш керек. Бутундун алдындагы бекем кыртышсыз алдыга ийгиликтүү жылуу мүмкүн эмес» (Ф.М.Достоевский).

Эмесе, ата-бабаларыбыздын “канында” жашап келген, сансыз жылдарды аралап, “белес-белден бороондоп, беш удургуп өтүп” келген кыргыз рухунун, Манас рухунун уңгулуу, күнүмдүккө эмес, түбөлүктүүлүккө эсептелген кенчтерине дагы бир жолу көңүл токтололу.

Биздин элдин менталитетинде индивидуалисттик-коммерциялык жана технократиялык дүйнө жоготуп, таппай калган эң мыкты сапат-касиеттер бар. Ошолордун бири – коллективизм. Айдоого тукум сээп жатканда Баба дыйкан бизде мындай дейт: «Жылуу жерден конуш тап. Мунусу - жетим-жесирге, мунусу - алсыз карыпка, мунусу – курт-кумурскага, мунусу – сурамчы-тилемчиге, саламчыга, сизге, бизге, мага».

Мына, жалпынын кызыкчылыгын көздөгөн элдин улуу коллективисттик, гуманисттик, адамгерчиликтүү этикасы. “Манастагы” айтылуу Бос талаада аксакал дыйкан адам менен өнөктөшүп дыйканчылык кылып, кырманга кызылды үйгөн баатыр Манас мындай деп ойлонуп турат: **“Ушул тоодой буудайды, бакыр менен мискинге, баарын төгүп беремин!”** Баба дыйкандай башкаларга жарыгын чачып, жакшылык кылуу Манастын да рух сапаты. Коллективисттик психология Манас бабабыздан бери карай келе жаткан кыргыздын жан дүйнө касиети. Коллективдүүлүк, жамаатчылдык, орусча айтканда, собордуулук индивидуалисттик принципти карманган европа үчүн бүгүн кыйла эле чоочун болуп калган. Ал эми бул касиет биздин стихиябыз жана “каныбызда” жашайт. Бүгүнкү дүйнөдө жоголуп бараткан мындай коллективисттик улуу руханий касиетти сактап калуу жана өзүбүз менен кошо ала жүрүү кыргыз менталитетинин саламатчылыгын аныктаган көрсөткүчтөрдөн болмок. Дегеле, кыргыздын адеп-ахлактык көз карашы боюнча адамдын жашоосунун баа-баркы ишинин кандайдыр бир өзүнөн бийик турган ыйык нерсе, жогорку коомдук дөөлөт, милдет менен болгон тыгыз байланышында, бүтүндүн бөлүкчөсүмүн деп эсептеген акыл-эстүүлүгүндө жатат. Манас рухунда жогорку дөөлөт эмне? эмне ыйык? эмне улук? Биринчи иретте, Ата журт ыйык, анын боштондугу, көзкарандысыздыгы ыйык (“кызыктуу жерди алдырып, кыргыз улуу болгончо, кырылып жатып калалык, кайтарып жерди албасак, кан жөткүрүп калалы”-эр Манас). Ала-Тоонун бүтүндүгү, ак калпак журттун баш кошкондугу жана биримдиги улук (“кулалалы жыйып куш кылдым, курама жыйып журт кылдым”-Манас).

Акыйкатка, актыкка, адилеттүүлүккө негизделген достук ыйык (Алманбет менен Манастын, Манас менен Көкчөнүн достугу). Ата журттун мүдөөлөрү, калайык-калктын жогорку кызыкчылыктары, Мекен алдындагы парз ыйык (Чубактын, Сыргактын мекенчилдиги). Ата конушка агынан жарылып ачылган адал эмгек-мээнет улук (Бөлөкбай устанын өлбөс эмгеги). “Манаста” эмне улук? Эл-журттун мүдөө-кызыкчылыктары менен жуурулушкан абийир, ар намыс улук (Кошой батырдын 80 жашында калк намысы деп Жолой менен күрөшкө түшүшү). “Манаста” дагы эмне ыйык? Алмустактан бери келаткан ата-баба салты ыйык, наркы ыйык. Эне ыйык (Ажо Манастын энеси Чыйырдыны ак сарай салып берип, төбөсүнө көтөрүп багышы жана Алманбет менен достук антын бекемдеш үчүн апасы Чыйырдынын эмчек сүтүн эмиши).

“Манаста” жоопкерчилик моралдык категориясы, сөз менен иштин биримдиги-жогорку дөөлөт (Манас батырдын сөзүнө туруп, берген антын иш жүзүндө аткарышы. Каныкейдин Манастын уулу Семетей жөнүндөгү керээзин аткарып, баласын Букарда өстүрүп, анан Галаска алып келип, Айкөлдүн Ордосун калыбына келтириши). Манас менен Каныкейдин жүрүм-туруму сөз менен иштин биримдигинин символу катары бүгүнкү тукумдар үчүн өзүнчө бир адеп-ахлак идеалы.

Кыскасы, санай берсе, “Манастын” туу туткан ыйыктары арбын. Биздин атуулдук-жарандык жашообуздун идеалы үлүлчөсүнөн кабыгынын ичине кирип кеткен өзүмчүл эмес, коомду ийни менен тиреп, жамаатка түркүк боло билген мекенчил, айкөл атуул. «Ата баласы болсоң болбо, эл баласы бол», «Жаман

киши өз камы үчүн жүгүрөт. жакшы киши эл камы үчүн жүгүрөт», - дейт эл макалы.

Эпосто Манас батырдын энеси Чыйырды келини Каныйкей тарабынан “Айдыңы көлдөй дарыям, тоодой болгон төрөмдүн, өзүн тапкан олуям, көрүп койсом көөнүм ток, карап койсом кардым ток,” деп мүнөздөлөт. Чынында эле, Чыйырды айкөл энелердин бири. Анын эң өзөктүү касиетиринин бири-мээримдүүлүк. Чыйырдынын баласы Манаска төккөн мээрим ченемсиз. Чыйырды-кыргыз рухунун мээримдүүлүк касиетин көтөрүп жүргөн каарман. Жан дүйнөнүн жоомартыгы, мээримдүүлүк, гумандуулук аркылуу дөөлөттөр таалим-тарбия механизмдери урпагы муундан муунга өткөрүлүп келген. Манас орой Калыгул даанышмандын этикасы насыяттайт: «Орой айтсаң адамга жукпайт, орой сөздү киши укпайт, сылык-сыпаа сөз жетет, ал мээге эмес, жүлүнгө кетет». Элдик кемеңгерлик боюнча оройлукту назиктик, сылыктык, ачууну токтоолук, сабырдуулук, жек көрүүнү мээрим менен сүйүү жеңет.

«Куйругу жок, жалы жок, кулан байкуш кантти экен, же сойлоорго буту жок, жылан байкуш кантти экен» деген улуу Асан Кайгы кыргыздын экологиялык маданиятынын, экологиялык акылмандыгынын символу. Асан Кайгынын адеп-ахлагы табият менен жуурулушкан руханий аруулуктун өрнөгү. Кишинин жер менен киндиктеш экенин, жер менен коюн-колтук алышкан улуу биримдиктин зарылдыгын туюнтуп, ата-бабалар ким табиятка каршы барса, кийиктерди миң-сандап кырган Кожожашчасынан аскада калып, апаатка учураарын адамзат балдарына эскертип кеткен.

Жаратылыш менен гармонияда жашоо – бул элибиздин илгертен келаткан экологиялык улуу осуяты. Бизде жерди ЭНЕ деп атаган улуу касиет бар. Жаратылышка болгон боорукер мамиле – инсандын гумандуулугунун, адеп-ыйманынын ченеми катары саналат. “Манаста” күлүктөр, тулпарлар батырдын жан досу катары эсептелип, кишидей эле урмагталат.

Улуттук менталитетибизде меймандостук, кайрымдуулук, күйүмдүүлүк, башкаларга жардамдашкан боордоштук касиети, керегелеш, үзөңгүлөш, канатташ жашаган калктар менен достук салты өнүккөн. “Эр достугу – эгиз, эл достугу – деңиз”, “Эки эрдин достугу бир белден ашырат, эки элдин достугу миң белден ашырат”. Кыргыз элинин салтындагы мындай достук этикасы – бүгүнкү улут аралык ынтымактын ачкычы.

Элдик этикада калыстык (Бакай), чынчылдык, адилеттүүлүк, акыйкатчылдык (Ысык-Көлдүн жети акеси), “таш менен урганды аш менен урган” айкөлдүк, топуктуулук, сабырдуулук, кечиримдүүлүк, ж.б. асыл сапаттар ар дайым даңазаланып, адамдык жүрүм-турумдун идеалы болуп келген.

“Зөөкүрдү чабар камчы бол, кургак жерге тамчы бол, дүлөйлөргө кулак бол, чөлдүү жерге булак бол, аргымак минген баатыр бол, алсыздарга жакын бол, жетимдерге көмөк бол, канкорлорго касап бол, калп айтканга мазак бол, урууларга айгак бол, ушакчыга сайгак бол, эрегиш чыкса элчи бол, эл-журтуңдун кенчи бол, кара өзгөй болбой калыс бол, кошоматтан алыс бол, жери жокко конуш бол, эти жокко союш бол”

(Жеңижок). Улуу акын Жеңижоктун бул осуятында адамдык-атуулдук. патриоттук жүрүм-турумдун бүтүндөй бир кодекси, программасы берилген. Кыргыздын акылмандары менен чыныгы элдик уул-кыздары ушул кодекс менен жашагандыгы чындык.

Патриотизм – элдик моралдын бийик касиеттеринин бири (“калкым кыргыз сен үчүн, курман болуп кетейин” – Манас. “Денем афган жеринде калса калсын, жүрөгүмдү Алайга алып барып көмгүлө” – Курманжан датканын уулу Абдылдабектин керээзинен. “Элимди, жеримди кор кылбай, өмүр бою коргойм” – Эр Солтоной).

Кыскасы, тарыхтын узак жолун баскан элибиз өсүп жаткан муундарга адам болуунун жолун, шартын көрсөткөн моралдык-этикалык дөөлөттөрдүн бүтүндөй бир системасын иштеп чыккан. Мына, кыргыз элинин адеп-ыймандык улуу эрежелери. Өзүнүн жалпы адамзаттык мүнөзү менен айырмаланган бул эрежелер, керек болсо дүйнөлүк ыйык китептер «Куран» менен «Библиянын» негизинде жата турган асылнарктар го. Бул адеп-ахлак осуяттары кыргыз элинин улуу эл экенин айгинелейт. Кыргыз эли мына ушундай кайталангыс руханий, адеп-ыймандык маданиятын өзүнүн миндеген жылдык узак тарыхында дүйнөнүн ой-чуңкурун көрүп, Азиянын бороон-чапкындуу мейкиндеринде, жашоо үчүн каарман күрөштүн жолдорунда азап-тозокту, ысык-суукту, ачуу-таттууну баштан кечирген татаал жана эң бай өмүр тажрыйбасынан жууруп жараткан. Дагы айталы, ушул адеп-ахлак нарктары кечээки ата-бабаларыбыздын жүрүм-турумунун регулятору болуп келген жана тарыхтын «аяздуу бороон-чапкындарында»

улутубузду аман-эсен сактаган башкы тиректерден болгон.

Кыскасын айтканда, биздин кыргыз элибизде дүнүйө-мүлктөн, материалдык байлыктан рухий байлык, ыймандык дөөлөт ар качан жогору коюлуп келген. Кыргыз насилинде биринчи орунда адамдык нарк, кишилик касиет, адамкерчилик турат. Ошон үчүн акын: «Карайлычы, кечөөкү өткөн бабама, жашай билген жетип өмүр баркына, атаң көрү, бу опосуз дүйнө деп, кызыкпаган акча менен алтынга, кызыккан ал адеп-ахлак наркыңа, бекем турган адамчылык шартына» деп туура ырдап мүнөздөп жатат.

Биз жана өйдө жакта дүйнөлүк даанышмандар бүгүн адамзат коомунун мындан аркы өнүгүшүнүн маңызы жана чен-өлчөмү ыйман-абийирдин, рухтун, жандилдин өркүндөшүндө, адамдын адамдык касиеттеринин гүлдөп өсүшүндө деген бүтүмгө токтоп турушкандыгы жөнүндө айттык. Андай болсо кыргыз акылмандыгы илгертен эле ушундай философиянын нугунда ойлонуп жана жашап келген дегибиз келет.

Кыргыз элинин руханий-ыймандык субстанциясы болуп эсептелген жогорудагы нарк-дөөлөттөр бүгүн таалим-тарбиянын мазмуну үчүн табылгыс көрөңгө, гүлазык, түгөнгүс ресурс. Эгер ушул асыл баалуулуктар: үй-бүлө, бала-бакчалар, мектептер, лицейлер, гимназиялар, колледждер, университеттер аркылуу кызыл сызык болуп алынып өтсө, ушул кенчтер ар бир жаш адамдын көөдөнүндө жүрөк болуп дүкүлдөп согул турса, анда мунун өзү улутубуздун жана эгемендүү мамлекеттүүлүгүбүздүн сакталышынын жана түбөлүктүү келечегинин гарантиясы, ошондой эле,

элибиздин дүйнөлүк көчкө өз жүзү, өз колорити менен кошулушунун кепилдиги болмок.

20-жылдардын башында “Манасты” жаздырып жатып Сагымбай Орозбаков Ыбырайым Абдрахмановго: “Азыркыбызга кейибейли, кийинки укум-тукумубуз үчүн кейийли. Жүр-нарыга салбай жакшылап айтып, жакшылап жазалы. Азыркылар билбесе, кийинки калыс өспүрүмдөр билер. Бизге рахмат айтышар” – деген оюн калтырган. Акылман, кемеңгер манасчыбыз “Жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин ролун аткарып келген” (Б.Юнусалиев) улуу “Манастын” мындан кийинки жаш муундардын, болочок тукумдардын акыл-эси, рухий таалим-тарбиясы үчүн зор мааниси бар экендигин ошондо эле көрөгөчтүк менен баамдаган. Элдик оозеки чыгармачылыктын чоң күйөрманы, чыгаан акыныбыз Алыкул Осмоновдун да улуу эпосубуздун педагогикалык, билим берүүчүлүк маанисин учурунда өзгөчө басым коюп белгилегендигин да эскерип айта өткүбүз келет: “Кыргыз жаштары “Манасты” окуу менен коркпостукту, келечекке жайдары кароону, жаңы доордун сонун иштерине акниет жана берилгендик менен кызмат кылуунун касиеттерине үйрөнүшөт”, - деп жазган акын.

Сагымбай Орозбаков менен Алыкул Осмоновдун “Манас” эпосунун тарбиялык потенциалы жөнүндөгү көрөгөч ойлорунун чындыгын бүгүнкү жогорку окуу жайларындагы “Манастаануу” сабагынын практикасы да ырастап отурат. Студенттердин өздөрү “Манас сабагынан” кийин жазган дилбаяндарында төмөнкүчө агынан жарылып ачылышкан: “Манас баатырдын

антын карачы, эмне деген алтын саптар, эмне деген керемет сөздөр! Бул саптардын ар бири биз үчүн маанилүү, анткени ушул ар бир сөздүн артында көөнөргүс кенч, айтылып бүткүс эрдик, эл үчүн өзүнүн жанын аябай курмандыкка чалуу, мекенчилдик, сөзүнө болгон бекемдик, айткан сөзүн аткара билүүчүлүк сыяктуу “төрт тарабы төп келишкен” инсанга тиешелүү асыл сапаттар жатат. Анан кантип ушундай сапаттар жаш муундарды ойготпой койсун. Бул нерсе ар бир адамды патриоттуулукка, Ата мекендин коргоочусу болууга, берген убадасын аткарууга, элин, жерин көздүн карегиндей сактоого тарбиялайт” (Орозбай кызы Акбермет). “Манас сабагынын” мага калтырган таасири өтө чоң болду. Менин элиме болгон патриоттук сезимимди күчөтүп, ички дүйнөмө бүлүк салып, “ойлон кыргыз, ойгон кыргыз” дегендей, ичимдеги катылып жаткан энергияны ойготту, менин жашоого болгон көз карашым өзгөрдү. Көп нерсеге кызыгуу менен карап, бир гана күнүмдүк тиричилик жашоо менен алышпай, элим үчүн, жерим үчүн кызмат кылгым келет деген кыялдарым алоолонду” (Имер кызы Айпери). “Манас сабагынын” предмет катары расписаниеге коюлушуна мен ыраазымын” (Үсөнова Уркуя). “Манас сабагын угуп отуруп, ошол каармандарга аралашып, кадимкидей көз алдыма элестетип, көзүмөн жаш тегеренген күндөр болду. Мен “Манастаануу” сабагын 1-курстан 5-курска чейин кирсе дейм” (Жумакунова Асель).

Демек, бул дилбаяндар, эгерде тарбиячы-педагог “Манаста” айтылгандай “жүлүнгө жетээр кеп айткан. жүрөгүн өрттөп бек айткан” күчтүү, ийкемдүү,

эффективдүү методиканы тапса, анда улуу эпопеянын жаштардын жан дүйнөсүнө, аң-сезимине таасир кылуу мүмкүнчүлүгү мол жана кең экендигин айгинелейт. Мынактей, жаштарды Манас руху менен сугарса болот экен.

Акырында, эгемендүү өлкөбүздүн тарбиячыларына кайрылып, айта турган сөзүбүз бар.

Эгерде биз капитализмдин, рынок коомунун жолуна түшкөн болсок, анда Ала-Тоодо адамдык, адептик-ыймандык жүзү бар (капитализм с человеческим лицом), гуманисттик, маданий наркы терең коомду курууга милдеттүүбүз. Рыноктун жапайы селине биз өзүбүздүн улуттук эркибизди каршы коюп, улуттук салт-наркыбызды сактап, коргоп, асырап багып, аны аң сезимдүү түрдө үгүттөп, жайылтууга тийишпиз. Тарыхтын тажрыйбасы көрсөтүп турат. Улуттук көрөңгөдөн, кыртыштан, салттан ажыраганда манкурт - кул, тамырсыз космополит келип чыгып жатат. Ырасында эле, чыгыш аклымандыгынын калкты салттуу дөөлөттөрүнөн ажыратуу ошол элди жоготуу менен барабар деген оюнда акыйкат бар. "Улутка тыш жактан бөтөн, жат идея, идеология танууланса, анда ал жанагы бөлөк бирөөнүн жүрөгүндөй болуп калат. Кыргыз элинин өзүнүн философиясы, өзүнүн жүрөгү, көрөңгөсү бар. Ушунун баары - Манаста" деген сөздө чоң чындык жатат. Демек, эгемендүү өлкөбүздүн тарбиячысы, биринчи иретте, өзүнүн улуттук улуу мурастарынын этнопедагогикалык түптүү кенчтери менен куралданышы шарт. Эгер биздин атуулдарыбыз өзүнүн бир боор кыртышына тамырын терең житирип турган дарак сындуу тарбияланган болсо, кеңири жалпылап кыска айтканда, эгер улуттук маданияттын түркүгү

жергебизде бекем орнотулган болсо, анда калкыбыз ар кандай чоочун маданий экспансиянын, сырткы терс таасирлердин бийлигине алдырбай, дүйнөлүк миграциянын жана интеграциянын ассимиляциялап жиберүүчү өкүм күчүнө туруштук берип, улут катары өзүнүн тарыхый менталитетин сактап, жалпы адамзат көчүнө татыктуу кошула алмак. Өзүнүн өзөк тамырынан ажырап калган дарак жалбырагы эч убакта башкага жалгашып көгөрүп, көктөй албайт. Дарактын түпкү тамырынан өмүр алып турган жалбырак гана тышкы дүйнөнүн насиптерин-абаны, күндү жана башка азык заттарын кабыл алып, кулпуруп өсүүгө жөндөмдүү келет. Адам баласы да ошондой. Өзүндүн улуттук топурагында өнө билсең гана башка цивилизациялар менен болгон алака-катышың, жалпы адамзаттык баалуулуктарды өздөштүрүшүн жемиштүү болот.

Дагы бир жолу айталы, кыргыз рухунун, Манас рухунун адептик-ыймандык улуу дөөлөттөрүнүн жана асылнарктарынын нугунда кайра жаралуу-эл-журтубуздун келечегинин, мамлекетибиздин бекемдигинин фактору.

(Аягы)

Советбек Байгазиев - филология илимдеринин доктору, профессор, Россиянын Эл аралык социалдык жана педагогикалык илимдер академиясынын академиги, КРдин билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер, Кыргыз Республикасынын илим жана техника жагындагы Мамлекеттик сыйлыгынын, КРдин Ч.Айтматов атындагы Мамлекеттик жаштар сыйлыгынын лауреаты, И.Арабаев атындагы жана «Манас Ата» сыйлыктарынын ээси.